

सुनंदाभस्म

सा. अ. ६३

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૧૭૮- શ્રાવણ

પુસ્તકનું નામ અનંતભક્ત

વિષય ૬૩૪૩: ૩

મુંબઈ ઇલાકાની શુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજી શાળાઓનાં
તથા ટ્રેડનિંગ કોલેજોનાં પુસ્તકાલય માટે મંજૂર થયું છે.
વડોદરા રાજ્યની શાળાઓનાં પુસ્તકાલય માટે પણ મંજૂર છે.

અનંગભસ્મ

પ્રોફેસર બેધન કૃત

The Ashes of a God

બાહ્ય આવૃત્તિ

પ્રત ૧૧૦૦

વિ. સ. ૧૯૭૩

Serene will be our days and bright
And happy will our nature be,
When love is an unerring light,
And joy its own security.

Wordsworth

અમદાવાદ-સલાપોસ રોડ,
ધ “ કાયમંડ જ્યુનિલી ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હમનલાલે છાપ્યું.

અનંગભસ્મ

પ્રોફેસર એફ. ડબ્લ્યુ. બેઇનના

અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી

અનુવાદ કરી પ્રસિદ્ધ કરનાર

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે, બી. એ.

અમદાવાદ

ગૃહીત ઇવ કેશેષુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ।

મૂલ્ય: આઠ આના

[સર્વ હક સ્વાધીન]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી સાંપ્રદાયિક-સંગ્રહ
૯૨

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥

સર્વ સુન્દરીઓને
સમર્પિત

પ્રાસ્તાવિક નોંધ

(બીજા આઠાત)

પ્રો. બેઇનની કથાઓ મોટે ભાગે એમની પ્રતિભાનું જ પરિણામ છે એ વિષેની હવે મહારી સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ છે. આજ સુધી એ બાબતમાં મહુને કાંઈક શંકા રહેતી હતી, પરંતુ તે શંકા અપ્રમાણ હતી એમ મહારે હવે સ્પષ્ટપણે કહેવું જ નોઈએ. અલબત્ત, ‘નીલનેની’ નું અવલોકન કરતાં પ્રો. આનન્દશંકર ધ્રુવ કહે છે તેમ, “ બેશક આમ કહેવાનો અર્થ એમ સમજાવો ન જ નોઈએ કે પ્રો. બેઇન સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી સૂચન મેળવ્યા વિના જ આ જ્ઞાન્તિ લેખનવી શક્યા હતા: એમ હોય તો ખરેખર પ્રો. બેઇનની કૃતિઓમાં અદ્ભુત ધુણાક્ષર-ન્યાય થયો કહેવાય ! ”

આ આવૃત્તિમાં આપેલી મિ. બેઇનની પ્રસ્તાવના તરફ વાંચનારનું ખાસ લક્ષ દોરવાની રજા લઉં છું.

અને અન્તે, મહારા જેવા નમ્ર અધ્યાસકે ગુજરાતીમાં બિતારેલી આ ‘અનંગભરમ’ની કથા સંપૂર્ણ વાંચી જઈ ઘણો શ્રમ લઈ સ્થળે સ્થળે. ભાષા વગેરેમાં અનેક ક્ષીમતી સૂચન કરવા માટે આપણા પ્રાઢ વિદ્વાનો રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ તથા રા. રા. કેશવલાલ હર્મદરાય ધ્રુવનો હું ઘણો આભારી છું.

દીવાસો, ૧૯૭૩

સા. અ. દવે

પ્રસ્તાવના

(પહેલી આવૃત્તિ)

પુણાની ડેકન કોલેજના પ્રોફેસર એફ. ડબ્લ્યુ. બેઇને એંગ્રેજી ભાષામાં અતિમનોહર ૧૧ વાર્તાઓ લખી છે. આમાંની એક સુંદર 'વાર્તા' આપણા ગુજરાતના સાક્ષરકવિ રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથનાં સ્વ. પુત્રી સૌ. ઊર્મિલાએ આપણી સમક્ષ રજૂ કરી છે. એ પુસ્તકનું અવલોકન કરતી વખતે પ્રો. આનન્દશંકર દ્રુવે લખ્યું હતું, કે ^૨ " પ્રોફેસર બેઇને, પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પોતાને અમુક હસ્તલિખિત પુસ્તકો મળ્યાં છે અને તેનું પોતે ભાષાન્તર કરે છે એમ આ વાર્તાઓ સંબંધે કલ્પના કરી છે—અને એ કલ્પના રસિક જ્ઞાન્તિ જિપજાવવામાં એવી તો સફળ થઈ છે કે કેટલાક વાચકો આ પ્રાચીનતાના આરોપને

યથાર્થ માનીને પૂછે છે કે ‘ પ્રોફેસર બેઈન આ હસ્તલિખિત પુસ્તકો કેમ છપાવતા નથી ? ’ ! ” આ વાર્તાઓ પૈકી પ્રથમલિખિત ‘વાર્તાની પ્રસ્તાવના-માં લેખકે લખ્યું’ છે, કે પુણના પ્રથમ પ્લેગ વખતે મહે’ એક હક્ષિણી બ્રાહ્મણને કંઈક મદદ કરી હતી તેના બદલામાં તેણે મરતી વખતે મૃતને એક સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ચોપડો ભેટ આપ્યો. એ કાવ્યનું નામ સંસારસાગરમન્યનમ્. તેના ૧૬ ભાગ છે. અને એમ જણાય છે કે પ્રો. બેઈન બધી મળીને ૧૬ વાર્તાઓ લખશે. ચન્દ્રની ૧૬ કળાઓ ઉપરથી તેના ૧૬ ભાગ પાડેલા છે. એ બધી વાત વાંચતાં એ આખી રસિક કલ્પના જ છે એમ લાગે છે.

*

*

*

*

આ વાર્તાઓનું સ્થૂળ મૂળ સંસ્કૃતમાં હોવા ન હો, પરંતુ તેઓ સૂક્ષ્મરૂપે તો આપણા સંસ્કૃત મધ્યકાલીન યુગની પૂર્વેની સ્થિતિનું આપણને ભાન

કરાવે છે. આ કથાઓમાં અતિશય સાદાઈ અને અપૂર્વ રસિકતા છે. કાવ્યમ્બરીમાં પરિપાક પામતી મધ્યયુગના લખાણની કૃત્રિમતા, નીરસ શ્લેષોની જમાવટ, કંટાળો અપનાર લાંબા લાંબા અનન્ત સમાસોની જાળ-આ સર્વથી આપણી આ કથાઓ વિમુક્ત છે. અને તેમાં જ એમની મનોહરતા રહેલી છે.

પ્રકૃત કથાના મુખ્ય મુદ્દા બે છે: (૧) સાચો સ્નેહ અને (૨) સાચો વેસાગ્ય. સાચો સ્નેહ 'પ્રખળ પવનને પણ માથું નહિ નમાવનાર ખડક જેવો' હોવો જોઈએ એમ કહી, લેખક સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે સાચા સ્નેહમાં શંકાને કે બહેમને બિલકુલ સ્થાન નથી. પોતાના પ્રેમપાત્ર પર બહેમની નજરે જોનાર પ્રેમીજન સાચો પ્રેમી નથી. શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રેમીઓ ગંગાજળ જેવાં નિર્મળ હોઈ વગર બહેમે ને વગર શંકાએ પરસ્પર અનુરક્ત હોય છે. અંથેજ લેખક ગોલ્ડસ્મિથે કહ્યું છે, કે જે સદાચારની પાછળ હંમેશ ચોકીપેશ મૂકવો પડે તે તે

સદાચાર કહેવાય ?^૧

બળી, સાચો વૈરાગ્ય ‘ કેવળ પોતાના સ્વભાવ-
ને જ લીધે-દાંલને લીધે નહિ-ઊંચે આકાશની અગમ્ય
શાન્તતામાં ઊડતા ખગ સમાન ’ હોવો જોઈએ.
સંસારમાં આપણું ધાર્યું ન થાય, અથવા કોઈ કારણ-
સર કોષ કે મોહનો આવેશ થી આવે અને તે
આવેશ થમે તે પહેલાં આપણે સંસારને અસાર
માની તણ દેવાનો નિશ્ચય કરીએ, તો આપણો
વૈરાગ્ય સાચો વૈરાગ્ય નથી, પણ એક ક્ષણિક પરપોટા
સમાન હોઈ કોઈ કાળે ફૂટી જઈ આપણને પાછા
સંસારમાં-ધણી વાર પાપમાં-સપડાવશે. અને આવા
ખોટા સંન્યાસીઓની આપણે ત્યાં ક્યાં ખોટ છે ?

મહાદેવે કામદેવને બાળી મૂકી અનંગ
બનાવ્યો-એ કથા સર્વને સુવિદિત છે. પ્રા. બ્રેઇન
કહે છે, કે પતિના વિનાશને લીધે રતિએ જે વિલાપ

૧. ‘ That virtue which requires to be ever
guarded is scarce worth the sentinel. ’

કયો (અને જે કાલિદાસે છાનોમાનો 'સાંભળી લીધો)
 તેની બિલકુલ જરૂર નહોતી. બિચારી રતિ કદાચ
 બાધુતી નહોતી કે પોતાની ભસ્મમાંથી પાછા સજીવન
 થવાનું સામર્થ્ય કામદેવમાં રહેલું જ હતું. અનંગની
 ભસ્મ-એ અલૈકિક ભસ્મ છે. સામાન્ય ભસ્મની પેઠે તે
 સદા ભસ્મ જ રહેતી નથી; અનુકૂળ સંજોગ પ્રાપ્ત
 થતાં તે ભસ્મમાં રહી ગએલા તણુખા પાછા અગ્નિ-
 સ્વરૂપે પોતાનું પોત પ્રકાશે છે. અને આ જ અર્થમાં
 રહેલું અમર છે.

માટે ત્યાં સુધી મનુષ્ય જિતાત્મા થઈ શકે
 નહિ અને સંસારની વાસનાનું રસ્મરણુ ટાળી શકે
 નહિ, ત્યાં સુધી વૈરાગ્યનો વિચાર કરવો એ એક
 ખોટો વિચાર છે. સંસારમાં અસક્ત થઈ શકાય
 એટલે એની મેળે જ વૈરાગ્યની ભાવના-અને આ વખતે
 સાચી ભાવના-ઉત્પન્ન થશે. અને સાચા વૈરાગ્યને
 માટે સંસારનો બાહ્ય ત્યાગ જરૂરનો પણ નથી.

૧ કુમારસંમથ, સર્ગ ૪

૨ સંસ્કૃતમાં 'કામ'નો એક પદ્યોચ શબ્દ 'રમર' છે.

એ ઉપરાંત, વિષથી પુરુષની કેવી દશા થાય છે એ આપણી કથામાં રુરુ રાજના દૃષ્ટાંતથી સૂચવાયું છે; અને અખળા દેખાતી સ્ત્રીજાતિમાં પોતાનું શીયળ સાચવવાનું કેવું નૈસર્ગિક અદ્ભુત સામર્થ્ય રહેલું છે, એ આપણને વત્સતરી સચોટ શીખવે છે.

આ જાતની લઘુ વાર્તાઓ એકી બેઠકે વાંચવી ઇષ્ટ છે; કેમકે તેમ ન કરવાથી કથાની ગ્રાંઠવણનો કેમ લુપ્ત થાય છે, અને તેથી વાર્તાનું સૌન્દર્ય કંઈક ઓછું ગ્રાહ્ય બને એવો સંભવ રહે છે.

છેવટે, પ્રો. બેઈનની રસિક વાર્તાઓ તરફ મહારૂં લક્ષ દોરવા માટે સ્વ. સૌ. ઊર્મિલાનો હું આભારી છું; આ વાર્તાનું ભાષાન્તર કરવાની પરવાનગી સત્વર અને ઉદારભાવે આપવાને માટે પ્રો. બેઈનના આભારનો ભાર મહારે માથે છે; અને 'સુન્દરી સુબોધ' ના તન્ત્રીએ મહારી વિનંતી સ્વીકારી આ પુસ્તક લેટ તરીકે છપાવવાનું કળૂદ્યું તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર માનવાની અત્ર રજા લઉં છું.

અમદાવાદ

દામણ વર્ષ ૧૨, ૧૯૭૨

સા. અ. દવે

મિ. બેઇનની પ્રસ્તાવના

દુષ્ટબુદ્ધિ કામદેવ અન્યને કદા દેવામાં આનન્દ માને છે, પણ એક વખત તે પોતે જ-પુરાણ કવિ-ઓનાં વચન પર શ્રદ્ધા રાખીએ તો-એક અસાધારણ સંકટમાં સપડાઈ ગયો હતો. ડીક લાગ છે એમ ધારી તેણે મહેશ્વર જેવા મહાન દેવને હિંમવાનની કુંવારી પુત્રી પ્રત્યે કામોદીપ્ત કરવાનો ચત્ન કર્યો. મહેશ્વર તપમાં હતા, અને હિંમસુતા તેમની સંમુખ જ લગ્નબાળુ વદને બિલાં હતાં; તે પ્રસંગે, બાડાં વદકલ અને વદકલની અંદર રહેલી દેહલતાનું સંપૂર્ણ સૌન્દર્ય-એ બેના વિશેષથી પરાક્રમ પામેલા પ્રલોભનની અજેય મૂર્તિ સમાન તે દીપતાં હતાં. અને આ વખતે ડોટવાળ જ દંડાયો; કેમકે પતંગિયા ઉપર સળગતી લટ્ટીનું બારણું બિઘડે, તેમ કુદ્દ મહેશ્વરનું લીપણ તૃતીય લોચન એક ક્ષણમાત્ર બિઘડયું,

અને તેમાંથી વરસતી વહ્નિની ધારાએ ધૃટ મહનને
ભરમાવશેષ કરી નાંખ્યો. તે કોપાવિષ્ટ દેવની
જટામાંથી ઇન્દુકલા આ બધું જોયાં કરતી હતી.
પૂર્વના પ્રાચીન કવિઓ એ #ઇન્દુકલાને અતિશય
મનોહર વર્ણવે છે, અને કહે છે કે તેનામાં મહન-
દેવને ભરમમાંથી બગૃત કરવાની અદ્ભુત
શક્તિ રહેલી છે.

આપણે બૂલવાનું નથી કે મહનની ભરમ કંઈ
સામાન્ય ભરમ નથી: તેમાં કંઈક શ્રીનિક્ષપલ્લ+ રહેલું
છે, ફરીથી બગૃત થવાને તે સદા તત્પર જ હોય
છે. પતિના મરણને લીધે રતિએ જે મંજુલ વિલાપ
કયો (અને જે કાલિદાસે સાંભળી લીધો), તે
તદન અકારણ હતો. તે ફરીથી જીવન્ત દશામાં
આવવાનો જ હતો. અથવા, સાદી ભાષામાં કહીએ

* જીલ્લે અર્ધ-સર્વાનસુન્દરી

+ શ્રીનિક્ષ—એક ભતની કલ્પિત વિચિત્ર પંખિણી, જે

પોતાની ભરમમાંથી વારંવાર સંજીવન પાવે છે.

તો, સ્નેહનો સમર્થ આવેશ સદા અમર છે: તેની ભરમ પણ સર્વથા નિર્જીવ હોતી નથી. તેની પાસે જઈ ફૂંક મારીએ, તો આપણુ જ એક કવિના કહેવા પ્રમાણે કદાચ અગ્નિનો ભભૂકે બેઠો. અને આ સખળ કારણને લીધે જ પ્રાચીન હિન્દુ ઋષિઓએ 'કામદેવના પર્યાય તરીકે સ્મર શબ્દ રાખેલો છે. સ્મરણ, સ્મૃતિ, વાસના;-આ બધાં સ્નેહનાં સંગાંબહાલાં છે એ સ્પષ્ટ છે. જેની જોડે આપણને બહુ સંબંધ નથી તેને આપણે તરત વીસરી જઈએ છીએ; પણ જેની સાથે આપણે સ્નેહ છે તેનું આપણને સ્મરણ રહે છે, અને જેમ સ્નેહ વધારે તેમ તેનું સ્મરણ વધારે. આમ હોવાથી, ભવિષ્યમાં ઋષિપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાને—સંસારનો ત્યાગ કરવામાં બિચે સ્થાને આવનાર ઉમેદવારને—સ્મરણ, એટલે પોતાની ભૂત દશાની સ્મૃતિ, એક વિકટ વિધિ સમાન થઈ પડે છે.

પ્રાચીન હિન્દુ સંપ્રદાય પ્રમાણે ઋષિનું લક્ષ્ય

એ હોય છે કે પોતે સર્વથા જિતાત્મા થવું, સર્વ સાંસારિક બન્ધનોના સંગથી ઉદ્ધસીન રહેવું. સાધારણ મનુષ્ય એક કેલી સમાન છે, માયિક ઇન્દ્રિયા-થીમાં અસક્ત છે અને તેથી નિબદ્ધ છે. સુમુક્ષુએ પ્રથમ તો લાંબા અને કઠણ તપન બળે કરીને આ સર્વ બન્ધનોથી અસક્ત થવું જોઈએ, એટલે સુધી કે તેમની મધ્યે રહેતાં છતાં, બતકના શરીર પરથી પાણી ચાલ્યું જાય તેમ, તે બન્ધનો તેના આત્મા પરથી સરી જાય; અને પછી, શાસના શબ્દમાં કહીએ તો, પ્રથમ આપેલી ગતિ બંધ થાય તો પણ ચક્ર ફર્યા કરે તેમ, અથવા પક્ષી ઊડી ગયા પછી પણ તરુવરની ડાળી ઊલ્યા કરે તેમ, તેનું જીવન પ્રવર્તે છે. તે જાગૃત થયો છે, અને બીજા સર્વ હલ માયાના મોહમાં અન્ધ થઈ પડેલા છે; તે મુક્ત થયો છે, અને બીજા બધા બદ્ધ છે; તેનો આત્મા અસક્ત થયો છે. પરંતુ એક વસ્તુ એવી છે, કે જેમાંથી મોહાટા મુનિવરો પણ નિઃશેષ મુક્ત થયા

હશે કે કેમ તેનો સંદેહ રહે છે. તે વસ્તુ કઈ?—
 વાસના. સમર્થ આત્માની સ્મૃતિ પણ સમર્થ હોય છે,
 અને ચિત્તશ્રમે કરીને સ્મૃતિ બૂસાર્ધ જઈ સ્મરણનો
 અખંડ તાર તૂટી ગયો ના હોય, તો કેટલીક વસ્તુઓ
 એવી છે કે જે કદી વીસરાય જ નહિ. અને જ્યાં
 સ્મૃતિ છે, ત્યાં લેશ પણ વાસના હોવી જ જોઈએ;
 કારણ કે સ્મરણ એટલે જ સ્નેહ. ત્યારે કઈ વસ્તુ
 એવી છે કે જે વાસનાનો ખાસ વિષય છે; જેનું
 સ્મરણ નિઃશેષ બૂસી નાંખવાના સર્વ પ્રયત્નો બ્યર્થ
 બાય છે; જેને આત્માના કોઈ અન્ધાર ખૂણામાં હડસેલી
 મૂકવાનું અશક્ય થઈ પડે છે? કહેવાની જરૂર
 નથી, કે તે વસ્તુ તે સ્ત્રી છે. અને આ જ કારણથી
 પૂર્વનાં શાસ્ત્રમાં સ્ત્રીને મોક્ષની મ્હોટામાં મ્હોટી
 શત્રુ કહેલી છે; કંઠમાં કંઠ જાળ કહેલી છે;
 જીવનું બન્ધન કહેલી છે; વાસનાનો નિરંતર
 વિષય કહેલી છે; અવિસ્મરણીય અને અવિ-
 સ્મૃત કહેલી છે; અલોપ્ય અવશેષ* કહેલી છે;

*The irreducible residuum.

ભૂતકાળની ભસ્મમાં રહેલો હોલવાય નહિ એવો તણખો કહેલી છે. સ્વિકૃતના મૃત્યુ પછી તેના કાગળિયાંમાંથી એક પરબિડિયું નહોતું નીકળ્યું, જેના પર પોતે સ્વહસ્તે એક ચિટ્ટો ચોટેલી હતી કે: ‘માત્ર એક સ્ત્રીનો વાળ’ ? અને રોમનો વિનાશ કરવાનો કૌરિઓલેનસનો અડગ નિશ્ચય સોફી વિન્ન આટે આવતાં ડગી ગયો નહોતો ? પરંતુ જે વાત જગતના આદિકાળથી લગભગ પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષના અનુભવમાં છે, તે સિદ્ધ કરવાને માટે આપણે ઇતિહાસ કે કથાનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી. કહેનારે કહ્યું છે, અને આપણે જ્યાં જાણીએ છીએ, કે બાળપણ દોષયુક્ત હોય છે: યૌવન કલહપૂર્ણ હોય છે: અને વૃદ્ધત્વ વાસનામય હોય છે. મરતી વખતે માનવી નિશ્વાસ નાંખે છે. બિલકુલ વાસનારહિત કોઈનું મરણ થયું હશે ખરું ? અને વાસના, પ્રાચીન હિન્દુઓની ભાષામાં કહીએ તો, પૂર્વસ્નેહની પૂરેપૂરી નહિ હોલવાએલી ભસ્મ જ છે; અને સર્વ

પ્રકારનો સ્નેહ થોડે ઘણે અંશે દિવ્ય હોય છે, તેથી તે ભરમ પણ દિવ્ય ભરમ છે.

હિન્દુસ્થાનના મુન્દર પુરાણતત્ત્વમાં રહેલી નીતિ-ભાવનાની કિંમત યુરોપમાં ભેઈએ તેવી સમજાઈ નથી. ત્યાંના લોક એમ ધારતા જણાય છે કે સદાચારની શોધ અમે પોતે જ કરી છે; એન્ગ્લેનીઝ, રહેટો, સેઈન્ટ પાલ, સેઈન્ટ ઓગસ્ટિન, અને બીજા ઉપલક્ષિયા નીતિવિદો પાસેથી તેઓ શીખ્યા છે કે બહુદેવવાદી+ પ્રજામાં નીતિ તો હોય જ નહિ.

+ દેવાની ક્ષાઓમાં અનીતિ હોય છે, માટે તે ક્ષાઓ ભેડી કઢાડનાર મનુષ્યો પણ અનીતિમાન હોવા જ ભેઈએ—આ જૂની દલીલ એકેશ્વરવાદીઓએ કરેલી નિન્દા છે. કિંગ્ઝલીના ‘રોમન અને ટ્યૂટન’ નામના ગ્રન્થમાં, અને એવા બીજા ગ્રન્થોમાં, રોમનને સર્વથા દુર્જુણી અને ટ્યૂટનને સર્વથા સદ્ગુણી વર્ણવ્યા છે; પરંતુ એ બિલકુલ સાચી વાત નથી. ઈસ્ટલસ વિશે લખતાં પ્રો. હર્ડ હંમ્પ્ત્રેલ કહે છે: ‘સત્ય વાત તો એ છે, કે થીક લોકોને ધાર્મિક આચાર પ્રાણુ સમાન બદાલા દેતા; અને પુરાણકથા રૂપી વાદ્યોના દ્વરતા રંગો તો માત્ર મનને

પ્રાચીન રાજનગર રોમના દુર્ગુણોને લીધે સર્વ જૂની પ્રજાઓ દુષ્ટ જ હતી એમ તેઓ માની બેઠા છે, જોકે પ્રાચીન રોમથી બિતરે નહિ એવાં ઘણાંય શહેરો હાલ પણ પડ્યાં છે. અને હિન્દુસ્થાન પ્રાચીન પ્રજાઓમાંની અસ્તિત્વ ધરાવતી એક પ્રજા છે. પરંતુ, કેટલાક ધારે છે તેમ, તે અનીતિનો ખાળકૂવો નથી; વળી, બીજા કેટલાક માને છે તેમ, તે નીતિશાસ્ત્રમાં એક કોરી પાટી નથી, કે જેના ઉપર તમારી મરજીમાં આવે તે તમે લખી બાંધો. આ ગેરસમજનું કારણ અજ્ઞાનથી બિપજતો અહંકાર જ છે. હિન્દુઓમાં એક આખ્યાયિકા છે કે ચકોર નામનું એક પક્ષી ચન્દ્રકિરણ પર નિર્બાહ કરે છે: અને એ લોકો પણ એ પક્ષી જેવા જ છે. તેમની સર્વ પ્રાચીન ક્રીતિનો વિનાશ થયો છે, છતાં એક હાંડર તેમની

વિનોદનાં સાધન રૂપ હતાં, અને સ્વભાવતઃ કેટલેક અંશે માત્ર તરંગ અને કલ્પનાની આનન્દકારક કૃતિ જ હતી.’ આ વચન હિન્દુ લોકોને પણ સ્વાર્થ લાગુ પડે છે.

પાસે હજી રહ્યો છે—ગીર્વાણ ભાષામાં રહેલો ધર્મનો અને પુરાણકથાઓનો સંગ્રહ. (અને એ ભાષાનો અધિષ્ઠાતા દેવ ચન્દ્ર છે.) હિન્દુ લોકો આપણાથી ભિન્ન રુચિવાળા છે. આપણે ત્યાં, અર્ષોગ્નીન પ્રાચીન પ્રજાઓમાં, સાહિત્ય અને ધર્મ એક નથી, પણ બે જુદી વસ્તુઓ છે; સત્ત્વમાં તેમ જ મૂળમાં તદ્દન ભિન્ન છે; જોકે ક્ષયિત ક્ષયિત કોઈ મિલન ને કોઈ ન્દી તે બેને સાંકળી દઈ હિન્દુ કવિતાને મળતું કંઈક આપણી પાસે રજૂ કરે છે. હિન્દુસ્થાનમાં તો ધર્મ અને સાહિત્યનો વિચ્છેદ થતો નથી: આપણી પેઠે તેઓ સાહિત્યને માટે ઝીસ તરફ દૃષ્ટિ કરતા નથી, તેમ ધર્મને માટે જુડીઆ તરફ જોતા નથી; પણ તેમને તો ઘેર બેઠાં જ બંનેની પવિત્ર ગૂંથણી મળેલી છે. આપણને ઝીસ અને જુડીઆ દેશો, તેમ જ ત્યાંની ભાષાઓ, વિદેશી છે, અને યોગ્ય સમયમાં વધારે વિદેશી થવાનો સંભવ છે. આદલ્લા માટે જ કહેવામાં આવે છે કે સંસ્કૃત ભાષા નહિ

જાણનાર કોઈ પણ મનુષ્ય હિન્દુસ્થાન વિષે કંઈ પણ સમજે એવો સંભવ નથી. સંસ્કૃત એ હિન્દુસ્થાનની ફૂંચી છે, અને એ ભાષામાંથી જ હાલના સર્વ સ્થાનિક રૂઢિપ્રયોગોને સાહિત્યવિષયક, ધાર્મિક, ને તાત્વિક બળ મળે છે.* અને આ જ વિષયમાં બધા ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકો† ગોચર આવે છે. પોતાની સમસ્ત વિધિઓ કેવડે મોડેડે ડુંગર પડેલો છે તે તેઓમાંના કોઈને બરોબર સમજાતું જ નથી: એ વિધિગિરિ અણેશને પણ જોખંખો ભારે પડે એવો છે. હિન્દનો ધર્મ બદલી નાંખવો

* મિ. રુડયાર્ડ ક્રિસ્ટિયનનું વચન-કે ‘હિન્દુસ્થાનમાં હજી કંઈકરી આજ્ઞાઓનો વિધિ નથી’-આપવત: સત્ય હોઈ વસ્તુત: મૂર્ખતાભર્યા પરિવાદ છે. એ કવિએ દોરેલું ‘હિન્દુ’ ચિત્ર હિન્દમાં વસતા જામિલેની દૃષ્ટિથી દોરેલું હોઈ અચાર્ય છે. લશ્કરી દિવની ખાતર હિન્દને કદરિંત કરી જોડા રૂપે મુઠવામાં આ લોકપ્રિય લેખકે બાકી સર્વો નથી; ભેડે હિન્દુ લોકોનું હિન્દુસ્થાન એને માટે તો સાત વાજાં દીધેલા ઓરડા સમાન છે.

હોય, તો પ્રથમ તે દેશની સર્વ પ્રાચીન તેમ જ અપ્રાચીન ભાષાઓ ભૂસી નાંખવી જોઈએ. કદાચ સંસ્કૃત તથા પાલિને તમે ભૂસી નાંખો—જોકે તેનો અસંભવ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે—તોપણ ત્યાં હાલ બોલાતી માતૃભાષાઓ રહી; તુળસીદાસ તુકારામ કુંબીર અને બીજા અનેક ધર્મોપદેશકો બાકી રહ્યા; અગણિત લોકકથાઓ, વાર્તાઓ, કહેવતો, ઉત્સવો, અને ગીતોની તો વાત જ કોણ કરે છે. આ બધી વસ્તુઓ ઉપર પેલા ચકોરની પેઠે ભ્રષ્ટરેલો ઉચ્ચ વર્ણનો હિન્દુ પોતાના પૂર્વજોની પેઠે એમ માને છે, કે સાધુતા એટલે કષ્ટપુરઃસર રાખેલી ત્યાગભાવના; પરંતુ જે જુએ છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ-પ્રચારકો સુંદર જંગલોઓમાં નીરાંતે રહે છે, સારા સાસ લોકોઓ પર સવારી કરે છે, અને તેમની વિલાસિની પત્નીઓના પોશાકમાં પવિત્રતાની નહિ પરંતુ પાર્સિ મહેસ્ત્રી અસર જણાય છે. આ વિરોધને લીધે તેને તે ધર્મમાં અસ્થા થતી નથી.

ઉત્તમોત્તમ સાધુ બુદ્ધ નીચ વર્ણના ન હતા, અને તેમની વૃત્તિ પોતાના ધર્મામાંથી આજીવિકા મેળવવાની ન હતી. એ મહાકુલીન હતા, છતાં સંસારથી વિમુખ થયા હતા. તેમ હંગાંડના દસ ખાર અમીર કે ઠાકોર હિન્દમાં આવી સ્વેચ્છાથી પોતાની ત્યાગભાવના પ્રદર્શિત કરી દેખાડે, તો હિન્દુ લોકોને ખ્રિસ્તી ધર્મની સાત્ત્વિકતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે; બાકી ખ્રિસ્તી ધર્મનો સભાઓ ભરાય, અને તેમાં યૂરોપના બુદ્ધિવાદે તણ દીધેલો ધર્મ હિન્દુઓના મ્હોં આગળ ધરાય, તેથી કંઈ વળે એવું નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મને યૂરોપમાં હાલ મળતો સત્કાર તેના પ્રચારકોના માર્ગમાં અન્તરાયરૂપ થાય છે તે વાત પર જાણી જોઈને ઢાંકપિછોડે કરવામાં આવે છે; પણ હિન્દુઓ એ સારી પેઠે સમજી ગયા છે. હિન્દુઓના પ્રાચીન સાહિત્યની પંક્તિએ પંક્તિએ, કોઈ પણ ધર્મપ્રચારક શીખવી શકે તેના કરતાં સરસ, ધર્મનું રહસ્ય રહેલું છે. એ રહસ્યના

બળે કરીને સ્ત્રી પતિમાં અતુરકત રહે છે; પુરુષ ધર્મ પ્રત્યે, પિતૃઓ કુટુંબ ને માતૃભાષા પ્રત્યે કર્તવ્યનિષ્ઠ રહે છે. કોઈ પણ ડાહ્યા કુલીન હિન્દુને ગળે આ વાત કદી જિતરી શકે જ નહિ, કે જે ધર્મમાં પિતૃઓનો ત્યાગ કરવો, કુટુંબને પરહંસ્વું, ગેમાંસ ખાવું, ઘરૂં પીવા, અને છૂટા-છેડા સાફ કચેરીમાં અરજી કરવી એ વિષેની આજ્ઞા, સંમતિ, કે દૃષ્ટાન્ત હોય, તે ધર્મ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. ઇતિહાસક લિવિની કથામાં વર્ણવેલા રૌમ્યુલસના રૌમની પેઠે ખ્રિસ્તી ધર્મ પુરાતન કાળની દુઃખમય સ્થિતિમાં જપ્ત, પાપી, અન્યજ, ને અનાથનું આશ્રયસ્થાન બન્યું હતું; તેવી જ સ્થિતિ હાલ આપણે હિન્દમાં જોઈએ છીએ.

વળી, પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષામાં રહેલો મૂર્તિ-પૂજનો ભાવ ગ્રીસના કરતાં ઓછો સુંદર નથી, તેના કરતાં વધારે પવિત્ર છે, અને ખ્રિસ્તી ધર્મની હયાતી પહેલાંનો છે. એ સંસ્કૃત ભાષામાં હજી

પણ પાશ્ચાત્ય નવીનતાને ના રહે એવી મોહની રહેલી છે, દૂર સુદૂર ઊડતી અજ્ઞાતતાનો અંશ રહેલો છે. પૃથ્વીના અજ્ઞાત પ્રદેશોને, ખૂટાર્કના કહેવા પ્રમાણે, ભૂગોળશાસ્ત્રીઓ કાઢવ રણ ને રાની પશુઓથી ભરતા હતા તે સમય આપણે મારે તો ગયો જ છે. પણ હિન્દુ વાર્તાઓનો પ્રદેશ મોહક કલ્પનાસૃષ્ટિમાં છે, સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં છે. + + + + હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન સાહિત્યમાં, તેનાં ઇતિહાસ-પુરાણોમાં, કનકપુરીઓ, મ્વેત દ્વીપો, ક્ષીરસાગરો, સમુદ્રથી ઘણે દૂર રહેલા અસ્તાચળો, ઇત્યાદિ કાલ્પનિક ભૂગોળના પ્રદેશો ઠેર ઠેર રહેલા છે. એ આખી સમર્થ સ્વપ્નસૃષ્ટિ છે, અને તેમાં ગહન અલૌકિક કલ્પનાશક્તિનું જ સામ્રાજ્ય છે. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે; હિન્દુ કહેશે કે હા, ખરી વાત છે, પણ મહારા હૃદયમાં મહારાં જૂનાં કાળોનો પડવો પડે છે કે હંમેશા સાયંકાળે સૂર્ય ભગવાન અસ્તાચળની પાછળ વિશ્રાન્તિ લેવાને

જિતરે છે. ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વોના અન્ધને નહિ સ્વીકારતાં કાળિદાસ ને વાલ્મીકિનાં વચન પ્રમાણે તે બાધી જોઈને ભૂલ કરવાનું પસંદ કરે, તો તમે તેનો દોષ કહાડ્યો ? તેને મન સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ એ જ વાસ્તવિક સૃષ્ટિ છે; અને એ બધાની મોહની સંસ્કૃત ભાષામાં રહેલી છે: તે ભાષા નહિ બાળુનારને તે મોહની સમગ્રાય જ નહિ. તમારા મિલ# ને તમારા મેઝાંઢેની આ વિષયની દલીલો આંધળાઓ રંજ વિષે ચર્ચા કરે તેવી છે. માત્ર જે અસ્તિત્વમાં જ નહોતું, તે કદી જનું થતું જ નથી. સ્વપ્નનો સંહાર થઈ શકે નહિ, કેમકે તે તો મૃત જ છે.

ઇંગ્લંડના નૈર્ઝલ્સ કોણમાં, છેક સમુદ્રની કોર

* જેમ્સ મિલે હિન્દુ નીતિશાસ્ત્રપર કરેલી ટીકા એક જાણીતું ગ્રન્થ છે, સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પાષ્ટક છે. Inductive Philosophy એ નેવા જે ભાષાનો એક ગ્રન્થ પોતે વાંચી પણ બાળુતો નહિ તેના ઉપર અપ્રમાણ ટીકા કરે !

પર, એક ટેકરી આવેલી છે. તે ટેકરી હિન્દમાં-મૂર્તિ-
પૂજક હિન્દમાં—હોત, તો તે ક્યારનીય હિમસુતાનો
આવાસ થઈ ગઈ હોત: તેની સુંવાળી હરિયાળી
ભૂમિનો સ્થૂળ સમૂહ દૂરથી કેઈ રમણીના બૃહ-
દાકાર સ્તન સમાન જણાય છે. ત્યાં એક દિવસ પીત-
વર્ણી સન્ધ્યાકાળે પડયો પડયો હું વિચારમાં લીન થઈ
ગયો. હું મનમાં બોલવા લાગ્યો: આ મહારા હિન્દુ-
સ્થાનની સોનેરી સન્ધ્યા નહોત, કેમકે જરા જરા ટાક
વાય છે; છતાં આ ટેકરી પાર્વતીને જ લાયક છે.
માત્ર આ પુષ્પો તેને અપરિચિત લાગશે; નક્કી તે
આ ‘ પ્રિમરોજ ’, ‘ બટરકપ ’, ને ‘ ગાર્લ ’ ને
ઓળખશે નહિ. છતાં તે કંઈક છેતરાશે; કેમકે આ
જણે પેલા લૂણી દીપની પાછળ સૂર્ય અસ્ત થાય
છે તેને તે જરૂર અસ્તાચળ માનશે.

આ પ્રમાણે હું પાર્વતીનો અને તેના પતિનો
વિચાર કરતો હતો, એટલામાં એકએક હું બોલી
ઊઠ્યો: હું ચન્દ્રભાગિ, તું પોતે જ ત્રિકાલસ્વરૂપ છે,

અને કાળના શુભ ભેદ બાંહે છે; છતાં તેં સ્વપ્ને
 પણ ધાર્યું હતું, કે એક દિવસ તારા સર્વ પૂજકો
 દૂરના ઉત્તર સમુદ્રમાં આવેલા આ ધુમરવાળા ન્હાના
 દ્વીપની સત્તા તને આવી પડશે ? જે વિધાતાની
 લીલાથી આખાં વિશ્વો સુજન અને લય પામે છે,
 તેણે પાશ્ચાત્ય બહેપારીઓના હાથ તને તારા કલ્પના-
 શીલ અગણિત પૂજારીઓને આપ્યા એ કેવો
 વિરોધ ? એ લોકો પૃથ્વી પરની કોઈ પણ પ્રજાથી
 તારા ભક્તોને ઓછા મળતા છે. મોગલો ને
 મરાઠાઓ, કેલ્કાઈવં અને દુપ્લે જેવા સૈનિકો ભર-
 ચક મોતી અને સોનાથી ઝગઝગતા ભારે મુગટને
 માટે જંગ મચાવી રહ્યા હતા, ત્યારે હિન્દના દેવો,
 જીડીઆમાં થયું હતું તેમ, શું હિન્દુસ્થાનનો ત્યાગ
 કરી ગયા હતા ? અને તું શું સહસ્ર વર્ષના યોગની
 સમાધિમાં ભરાઈ બેઠો હતો ? પ્રરંતુ મહારા પ્રમતું
 કંઈ પ્રયોજન નથી, કેમકે તું તો તારા હિમાચળના
 હજી પણ અજ્ઞાત હિમપ્રદેશમાં ક્યાંય દૂર બેઠો છે.

અને આમ બોલતાં બોલતાં મહેં નજર ઊંચી કરી જોયું, તો કૃષ્ણ દ્વીપ અને સમુદ્રની ઉપર જ સન્ધ્યાસમયે આકાશમાં નીચે લટકતી લગભગ અદૃશ્ય ચન્દ્રરેખા મહારી સંમુખ વિરાજતી હતી. અને તત્કાલ હં બોલી જિઠ્યોઃ અહા ! મહેશ્વર, મહારી ભૂલ થઈ; તું સર્વવ્યાપક છે એ હું તકન વીસરી ગયો; જ્યાં તારી રેખા છે, ત્યાંથી તું દૂર હોય જ નહિ એ નિઃસંદેહ છે. માટે મહને કહે કે તારા ભક્તોને હંડ દેવાની તારી ઇચ્છા હતી, કે પછી તારી ઉપેક્ષાને કારણે તેમનો અધઃપાત થયો ? અને પરિણામે શું થશે ?

અને હું ચન્દ્રરેખાને સ્થિર દૃષ્ટિએ નિહાળતો હતો, એટલામાં મહને તરંગબિન રૂપે મહાદેવનો અદૃહાસ સંભળાયો. તરત જ દેવ બોલ્યાઃ રે મૂર્ખ પાશ્વત્ય, મહારી વિશ્વવ્યાપિતા ઉપરાંત તું ખીણું ઘણું ય ભૂલી ગયો છે. તારા પોતાના જ એક તત્ત્વ-જ્ઞાનાં વચનતું તને સ્મરણ નથી ? અથવા મહારા પ્રાચીન હિન્દુ ઋષિમુનિઓએ આપેલું જ્ઞાન તું

તદત વીસરી ગયો ? નહિ તો કર્મનાં ફળના પરિ-
પાકને! ભાગ તું મહારે શિર નાંખે નહિ. મહારા
ભક્તોનાં જેવાં કર્મ છે, તેવી તેમની સ્થિતિ છે: પૂર્વ
જન્મમાં વારેલા પાપદૃશ્વનાં ફળ અત્યારે તેમને
મળે છે. તે સમયે આવરેલા અપરાધો મૃત્યુની
પેઠે હાથમાં તેમની પાછળ પડ્યા છે, અને તેમને
અન્ધકારમાં ઘેરે છે: એમાં તેમનો પોતાનો જ દોષ
છે, અને તેનો ઉપાય તેમના પોતાના જ હાથમાં
છે. તેમણે પોતાની મુજ્જિ પોતાની મેળે મેળવવાની
છે, અને તે પણ અવિનાંશતા ને બળાત્કારથી નહિ,
પરંતુ તપ અને કષ્ટથી.

હું તો શાન્તભાવે મહાદેવનાં વચનનું શ્રવણ
કરી રહ્યા હતા; અને તે પૂરાં થયાં ત્યારે મહેં દ્રષ્ટિ
ઊંચી કરી. ઘોડી વારે હું મનમાં બ્રાહ્મણો: ખરેખર,
આ નિર્મળ ઇન્દુ દિવ્ય મુગટ છે; અને આ સમુદ્રનો
મર્મરધ્વનિ પ્રભુનો સ્વર છે.

અનુક્રમણિકા

મિ. બેઘનની પ્રસ્તાવના આરંભપૃષ્ઠ ૧૫

પુણ્યપુંજ..... ૩

શ્રવણ બન્ધન ૪૩

કાળતરંગ..... ૧૬૫

પરિશિષ્ટ..... ૧૭૭

અભિપ્રાય—

‘ અનંગભરમ ’ ૧૮૧

‘ નીલમેની ’ ૧૮૭

અનંગભરમ

પુણ્યપુંજ

મંગળાચરણ

હે કપાલચિહ્નવિત દક્ષસંહારક મહેશ્વર, જે ચન્દ્રલેખાનું રૂપેરી તેજ તારા જટાશૂટના વનની છાયામાં થઈને કુલશ્રીની પેઠે ખીતે ખીતે જાનું માનું બહાર સરી જાય છે, અને તારા ચરણે સાદાંગ પ્રણામ કરતી ત્રિલોકીની ઉચ્ચાચ્ચ પીઠ પર નીલ નિસ્તેજ આશીર્વાદ રૂપે અન્તે પડે છે, તે તારા મુગટ રૂપે રાજતી ચન્દ્રલેખાની કાન્તિને ભક્તિપૂર્વક વળગીને કાલોદધિનાં મોજામાં ડૂબતાં ડૂબતાં અમે ટકી રહીએ છીએ.

श्रियं दिशतु वः शंभोः श्यामः कंठो मनोभुवः ।
अंकस्यपार्वतीदृष्टिपाशैरिव विवेष्टितः ॥

×

×

×

पातु वो नीलकंठस्य कंठः श्यामानुदोपमः ।
गौरीश्रुजलता यत्र विद्युल्लेखेव राजते ॥

ઉત્તર દિશામાં ઘણું દૂર, હિમાલયની ખડ-
ખડી બાબુઓમાં અર્ધ ઢંકાએલું એક ન્હાવાનું
પવિત્ર સ્થાન આવેલું છે. તે મહાદેવનો અતિપ્રિય
અવાસ છે. ત્યાં ગિરિવરના એક ખડકવાળા કેતર-
માં થઈને ગંગા નીચે ફૂલી પડે છે, અને બહાર
મેદાનમાં ધસી જાય છે. જમના અને સાગર સાથેના
ભાવી સંગમના વિચારે હસતી હોય તેમ શ્રીષ્ઠને
હીથે તે દેખાય છે. આ જગાએ ઘણા કાળ પૂર્વે
એક દિવસે સાંઝે એવું બન્યું, કે તે અતિપવિત્ર
નદીના તટ પર બે બ્રાહ્મણો પોતાની વડાઈ કરતા
કરતા ચડભડી પડ્યા, અને કજીઓ કરવા લાગ્યા.
બન્ને જણે ઘણો વખત ફોગટ માથાં ફેાડ્યાં; એક
કહે કે હું વધારે કુલીન, ને બીજો કહે કે હું
વધારે કુલીન. આખરે એક બોલ્યો: આ અક્ષત
વગરની વાત જવા દો ! ખરે ખપોરે સૂર્યપ્રકાશ

વિષે આંધળા સિવાય બીજો કોણ તકરાર કરશે ? અથવા અગસ્ત્યગોત્રી મહારા કુળ સાથે તારું કુળ બરાબરી કેમ કરી શકે ? એટલે બીજાએ તિરસ્કાર થી કહ્યું: તું કહે છે તેની તું પોતેજ સાબ પૂરે છે; મહારા ધારણ પ્રમાણે તારા જેવા ગદાના મૂળ પૂર્વજો બાલખિલ્યો^૧જ હોવા ભેદએ. પહેલાએ ગુરુસે ઘર્ષ જવાબ દીધો: તારા જેવા પશુના નિરુપયોગી મહોટા પિંડમાં ભરાએલા ગદા છુવ કરતાં અગસ્ત્યતું ગદું શરીર ઘણું સાફ. એટલે એકદમ તેના રહામા-વાળીઆએ તેના ઉપર ધસી આવી તેને લાત મારી, અને મહોટે સાદે બોલ્યો: હે ! તું મહેને પશુ કહે-નારો ? તો આખ મહારી ખરીનો સવાદ. પણ તારા અગસ્ત્યની કિંમત તો ધૂળ બરાબર પણ નથી ! પશુપતિ^૨ પણ ભેદ રહે એવી અદ્ભુત તપશ્ચર્યા વડે હું મોક્ષ મેળવવાની તૈયારીમાં છું; તો પછી

૧. અંગૂઠા જેટલા ન્હાના દેવી પુરુષો. અગસ્ત્ય પણ તેનજા હતા.

૨. શિવ: સર્વ ધોખીઓમાં મેલ.

તારા અગત્યનો મ્હારે શો હિસાબ ?

આ પ્રમાણે આ બે મૂર્ખાઓ લડતા હતા તે વખતે દેવજોગે એવું બન્યું, કે ચરાચર પ્રાણીઓના પતિ-સાક્ષાત પશુપતિ-તેમના માથા ઉપર ઘઈને ગૌરીસંહિત આકાશમાર્ગે જતા હતા. પૃથ્વી પરના પોતાના નિવાસસ્થાન, ગગનચુંબી પ્રાસાદો-વાળા ઉત્તમનથી તેઓ પોતાને ઘેર કેલાસ તરફ સીધાવતા હતા. આ બખેડા જોઈ તે એકાન્ત સ્થળ-માં પોતે ખડખડ હસી પડ્યા. અદૃઢાસને વજ્ર-પાત ધારી પેલા બન્ને બેવફૂરો સ્હામસ્હામી દિશામાં અતિશય ત્વરાથી પલાયન કરી ગયા. તેમને ન્હાસી જતા જોઈ પાર્વતીએ શિવને કહ્યું: પેલા મૂર્ખ પ્રાણીઓના અતિનિન્દ વર્તનથી તમને હસવું આવે એ યોગ્ય જ છે. મહેશ્વર બોલ્યા: ના, હું તેથી હસ્યો નથી. આ હાસ્યપાત્ર મર્ત્ય જન ઘણુંમરૂં આવી જ રીતે લડે છે. બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાને બદલે દર્પ, અભિમાન, ને ક્રોધથી અન્ધ બનીને તેઓ ગાળા-

ગાળી ને મારામારીનો પણ ઉપયોગ કરે છે. અને આવા પ્રત્યેક દષ્ટાન્તથી હું હસ્યા કરું, તો મ્હારે સતદિવસ હસ્યા જ કરવું પડે. કેમકે આવી દલીલોનો કદી અન્ત આવતો જ નથી. પછી પાર્વતીએ પૂછ્યું: ત્યારે તમે શું હસ્યા ? ચન્દ્રશેખર ખીમે રહીને બોલ્યા. પેલા શેખીખોર બ્રાહ્મણના અજ્ઞાનથી ચકિત થઈ હું તો હસ્યો. હમણું જ એણે કહી એવી તપશ્ચર્યામાં તેના એક પૂર્વજન્મમાં તે તદન નિષ્કુળ નીવડ્યો હતો. આ વાત તે બિલકુલ ભૂલી ગયો છે, અને સ્વપ્નમાં પણ ધારતો નથી કે તે મોક્ષ તરફ નહિ પણ તેથી વિરુદ્ધ થઈ આવ્યો છે. કારણ કે હાલના જન્મોનાં તેનાં સર્વ કૃત્યો એક પછી એક પગથિયા રૂપે થઈ તેને જન્મ-મરણના ખાડામાં ઝિતારે છે; અને એ ખાડામાંથી ફરીથી બહાર નીકળવું તેને ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. કેમકે જીવનો વિનિષ્પાત યવા માંડે છે, ત્યારે તેને પાછો ઉત્તતિને માર્ગે ચલવવો, અગર તે ને તે

સ્થિતિમાં પણ રાખવો, ઘણું જ દુષ્કર કામ છે; કેમકે પ્રત્યેક નવી ભૂલ તેના બોજામાં ઊમેરા કરે છે અને તેની અધોગતિને ત્વરિત કરે છે. હવે જો તે જીવ આ વાત બાંધે, તો પોતાની પાપી વૃત્તિઓને ફેરવવા માટે અનેક જન્મો ધારણ કરી એક અનન્ત નિર્જળ રેતાળ મેદાન જેવા આ જીવમાં હાડરો વધો સુધી પોતાને રખડવું પડશે—એ વિચારથી તેઓ જ ખની જાય. કર્મરૂપી મહાસાગરનાં મોજાં તેના માથા ઉપર ઊછળી રહ્યાં છે, અને પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા પાપરૂપી ચીકણા કાદવના અગાધ ખાડમાં નીચે ને નીચે ઊતરતા એક પથર જેવી તેની સ્થિતિ થઈ રહી છે.

પાર્વતીએ પૂછ્યું: તેની શેખીથી વિરુદ્ધ વર્તનારી તે તપશ્ચર્યા કેવી હતી, કે જેના વિચારથી જ તમને આ પ્રમાણે હસવું આવ્યું? મહાદેવે કહ્યું: એ કથા ઘણી લાંબી છે; હું હમણાં જ શરૂ કરું, તોપણ આ ગતિએ ચાલતાં આપણે કૈલાસ પહોં-

ચીએ ત્યાર પછી ઘણી વારે પૂરી થાય. પણ મહને લાગે છે કે મહારે તને આખી વાત કહેવી જ જોઈએ; તેથી હું આપણી ગતિને એવી અનુકૂળ કરીશ કે આપણે કૈલાસ પહોંચીએ અને વાર્તા પૂરી થાય. વળી, ઉતાવળે ચાલવું એ પણ કીક નથી. મહારા ચન્દ્રનું તેજ નિહાળવું મહને ગમે છે. તે તારા પિતાની પ્રચંડ ખીણોની અન્ધારી કરાણમાં ચોરની પેઠે છાનુંમાનું ભરાઈ જાય છે, અને સૂર્યાસ્ત વખતે તેની બાજુઓમાં પથરાઈ રહેલી રંગ-બેરંગી સાદડી ખસેડી નાંખી તેને બદલે મૃત્યુના શીતળ વાતાવરણ એવી પોતાની ઠંડી મલાન પ્રીકાશ તેમના ઉપર પાથરે છે.

હે હિમસુતા, સાંભળ ત્યારે. ઘણા કાળ પૂર્વે તેના એક પૂર્વજન્મમાં આ શેખીખેર એક બ્રાહ્મણ હતો. તેનું નામ તૃપોદધિ હતું, અને તે વંશપરંપરાથી રુરુ નામના એક રાજાનો પ્રધાન હતો. અને વાત એમ હતી, કે આ રુરુ રાજા ન્હાનપણમાં અતિશય લાડને લીધે બગડ્યો હતો. પોતે જુવાનીમાં હતો ત્યારે તેની રાણી તેને બદચ્છાલની માલૂમ પડી. તેથી તેને સ્ત્રીમાત્ર ઉપર તીવ્ર વિષ્ણુર ઉપન્યો. પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે એ વિષ્ણુર પ્રેમના રૂપમાં પલટાઈ ગયો. એક સ્ત્રીના દોષને લીધે આખી સ્ત્રી જાતિ ઉપર વેર લેવા ઇચ્છતો હોય, તેમ તેણે મત્ત મધુકરની પેઠે કામાન્ધ યઈને ફૂલે ફૂલે ભટકવા માંડ્યું; પોતાનું મન ચોટે તે દરેક સ્ત્રીને પ્રેમ દર્શાવવા લાગ્યો, અને જેવી તે પોતાની યઈ કે તરત જ તેને લાત મારી હાંકી કહાડતો. તે

રાજા હતો એટલા માટે જ નહિ, પણ અતીવ કાન્તિ-
માન પુરુષ હતો તેથી વિશેષ કરીને, તેના રાજ્યની
ઘણીખરી સ્ત્રીઓ તેના ઉપર મોહિત થયા વગર
રહી નહિ. આ પ્રમાણે તેણે એક ભયંકર રાગની
પેઠે પોતાના રાજ્યની સ્ત્રીઓને ધીમે ધીમે ખરાબ
કરી. પોતાની પત્નીની કુચાલને લીધે તે રાજા એક
સારો માણસ મટીને દુષ્ટ થઈ ગયો. રાજ્યના સર્વ
પતિઓ અને પિતાઓને તેનો ભય રહેતો હતો; તેના
પ્રધાન તૃપોદધિને સવિશેષ ભય રહેતો હતો. કારણ કે
તૃપોદધિ થોડા જ સમય ઉપર વત્સતરી^૧ નામે એક
પોતાથી ઘણી ન્હાની સ્ત્રીને પરણ્યો હતો. તે સ્ત્રીનું
નામ સાર્થક હતું, કેમકે યૌવન અને લાવણ્યમાં
તે બીજાના ચન્દ્રની શિંગડીઓ જેવી હતી. બીજાનો
ચન્દ્ર અને પૂનમનો ચન્દ્ર-એ બે અવર્ણ્ય સ્થિતિઓ
વચ્ચે જેમ ચન્દ્રમા મ્હાલે છે, તેમ તે સી મુગ્ધા-
વસ્થામાં મ્હાલતી હતી. છતાં, ચન્દ્રથી વિરુદ્ધ

વર્તીને, તે પોતાના પતિ સિવાય કોઈને દ્રશ્ય હતી નહિ. તેના અફસુત લાવણ્યને લીધે તેમજ પોતાના પાકટ વયને લીધે, તૃષોદધિની સ્વાભાવિક ઈર્ષ્યામાં ઘણો વધારો થયો હતો. દુનિયાના બધા જ પુરુષો-થી, અને પોતાના રાજથી સવિશેષ, તે ખેંચીતો; પત્ની રખે રાજની નજરે ચડે એવી ધાસ્તીમાં ને ધાસ્તીમાં તે નિરન્તર રહેતો. એક અણુમોહ મોતીની પેઠે પત્નીને ખીજા કોઈની આંખે ચડવા દેતો નહિ. તેની પાછળ ઘેલો ઘેલો થઈ જતો હતો; છતાં ના-છૂટકે ઘણી વાર એકલી મૂકી તેને જતું પડતું. કેમકે કામાન્ધ અવસ્થામાં પૂરપાટ દોડતા રાજાએ સર્વ રાજકાર્ય છોડી દઈ પ્રધાનને શિર નાંખ્યું હતું, અને કામનો બોલે ઘણો વધી જવાથી પત્નીને માટે થોડો થોડો સમય જ તૃષોદધિને મળતો. છતાં, પોતે તેની પાસે ના હોય ત્યારે ઈર્ષ્યા ને ભયથી તેને અત્યન્ત દુઃખ થતું. તેવી દશામાં, પત્નીની અનેક છળીઓ તે કલ્પતો, પોતાની ગેરહાજરીમાં તેની

આસપાસ વીંટળાએલા અનેક બાર બોતો, અને વળી તે પ્રત્યેક બાર રુરુ રાબ જ હોય તેમ માની લેતો; બાણે કંસારાતિની? પેઠે રુરુ રાબ મરણમાં આવે તેટલાં સ્વરૂપ ધારણ કરી શકતો ન હોય ! વત્સ-તરી, વસ્તુતઃ, અશ્રુબિન્દુ કરતાં પણ વધારે પવિત્ર હતી; તોપણ તેના પતિના મનમાં અનેક શંકાઓ રહેલી. આ શંકાઓ તેના વિદ્વેજ આત્માના કર્ણુમાં મધમાખીઓની પેઠે ગણુગણાટ કર્યા કરતી, અને તે લોભી ને આગ્રહી માખીઓના ઝપાટામાંથી પોતાના મધુરસપૂર્ણ નીલ કમળને માળીની પેઠે બચાવવાના પ્રયત્નમાં ને પ્રયત્નમાં તે લગભગ ગાંડા જેવો થઈ ગયો. બને તેટલા નિર્ભય સ્થાનમાં તેને રાખવાના હેતુથી એક કિલ્લો જેવા મકાનમાં ઊંચા કોટથી સુરક્ષિત બાગમાં તેને પૂરી રાખતો, અને બ્યારે બ્યારે તે તેને મળવા જતો ત્યારે ત્યારે તેનું હૃદય ચિંતાથી કંપતું, કે રજો તેની હંમેશની

ભીતિ ખરી ઠરે. અને ખરેખર એમ જ થયું. એક દિવસ રોજના નિયમ કરતાં ઘણો બહેલો કામ પરથી પરવારીને તે ઘેર આવ્યો, અને, તેની શંકાએ સાચી ઠેરવવાનું દેવે નિર્ધાર્યું હોય તેમ, પોતાની પત્ની વિનોદને માટે હંમેશા ફરતી હતી તે ખાગમાં પેઠો, અને જુએ છે તો તેને રાજાના જુજ-યુગલમાં જ હીઠી.

આવું જોઈને, એક ક્ષણભર તે જોડા સ્થાને ટકટક જોતો શાંત ઉભો રહ્યો. તેની આંખોમાં એકાએક અત્યંત આશ્ચર્ય, પછી અત્યંત દુઃખ, પછી અત્યંત ક્રોધ, ને છેવટે અત્યંત શીતળતા વ્યાપી રહી. પછી, ધીમે ધીમે મનમાં નીચે પ્રમાણે બેલતો બેલતો ત્યાંથી ચાલતો થયો: હે દુઃખી અરો, મહારે શામાટે આશ્ચર્યચક્રિત થવું, અથવા મહારી જાતને શામાટે દયાપાત્ર લેખવી, અથવા તમારા પર પણ શામાટે ક્રોધ કરવો? આમાં તમારો કાંઈ વાંક નથી; તમે તો તમારા લિંગસેદની અને તમારી મહિનતાની સ્વાભાવિક નોકર વત્તિઓને અનસરો છો,

અને તમારા બંને પર ઉપકારોનો વરસાદ વરસાવનારને ઘોર કૃતઘ્નતાનો બદલો આપો છો. ખરો વાંક તો મ્હારો જ છે; કેમકે આ દમલખાજ અસાર સંસારમાં મ્હેં લેશ પણ વિશ્વાસ રાખ્યો. કામી અને કામિનીથી, સાપ અને વાઘથી, અને ફસાવનાર ને ફસાનારથી આ સંસાર ઊભરાઈ બાવ છે; માટે આ જ ક્ષણથી હું તેનાથી વિમુખ થાઉં છું, અને કામ ને મોહથી અન્ધ થયો ન હોત તો ક્યારેનાંજે વિમુખ થઈ ગયો હોત. તે જે બોલ્યો, તે જ પાળ્યો. ત્યાંથી જ, તે જ ક્ષણે, એકદમ ચાલી નીકળ્યો, ને ત્યાં ફરી પાછો આવ્યો નહિ. પત્ની, ગૃહ, રાજકાજ-સર્વને તૃણવત લેખી, સાપ કાંચળી ઊતારી નાંખે તેમ સર્વને તણ દઈ, તે સાધુ થઈ ગયો, અને વગર વિલંબે ચિન્ધ્યાચળના જંગલ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

જતાં જતાં તે અતીવ દુઃખી પ્રાણીઓ આંખમાં આંસુ લાવી, ગુસ્સે થઈ, મનમાં કહેવા લાગ્યો.

અરે ! જ્યાં પાપીઓ પોસાય, સફળુષીઓનું સત્યા-
નાશ થયે, અને અનુસંગ સેવા ને ભક્તિના બદલા-
માં નીચ કૃતમતા ને કડવી નિરાશા મળે—એવા
આ સંસારને ઉત્પન્ન કરવામાં કર્તાનો શો હેતુ
હશે ? ખરેખર, તેણે એક ગંભીર ભૂલ જ કરી છે.
પણ દુનિયાના નિયામક દેવતાઓ આ સ્થિતિ કેમ
ચાલુ રહેવા દે છે ? અને પોતાના દુઃખનું કારણ
પોતે ન હોય ને દુનિયાની સ્થિતિ હોય, તેમ એકા-
એક તેના આત્મામાં તીવ્ર ક્રોધનો આવેશ ચડી
આવ્યો. અત્યંત દુઃખી દશામાં તે બોલી ઊઠ્યોઃ
અરે ! વિશ્વામિત્રને જ્યારે આ દુનિયા ભેઠએ તેવી
ન લાગી, ત્યારે તેણે એક નવી જ દુનિયા નહોતી
બનાવી ? અને નવી દુનિયા ઊપજાવવાની ને એવા
ખીબત ચમત્કારો કરવાની શક્તિ તેનામાં શાથી આવી
હતી ? તપ અને યોગથી જ. સંપૂર્ણ યોગ આગળ
કશું અશક્ય નથી એમ તેણે પોતાના જ દૃષ્ટાન્તથી
સિદ્ધ નથી કર્યું ? અને એ જ ઉપાયોથી, પૂર્ણ

અને અડગ નિશ્ચયથી, તેણે કર્યું તે શું ખીબા ન કરી શકે ? હવે હું પણ તેની હરિશ્ચંદ્ર કરીશ ને તેનાથી ચડી જઈશ; અદ્ભુત તપશ્ચર્યાના બળે કરી દેવ સરખાને પણ વશ કરીશ, મહાઈ કહ્યું કરવાની તેમને ફરજ પાડીશ, અને તેમની મરણ હશે કે નહિ હોય તોપણ આ દુનિયાની સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી સ્થિતિ ફેરવાવીશ. અરે ! મહારે નિશ્ચય દૃઢ છે, વજ્રસમ છે, અને ફેરે નહિ તેવો છે. આ જ ક્ષણે હું તપ આરંભું છું, અને મહારે માટે એક મહોટો પુણ્યનો ગંજ ઊભો કરીશ, જેના બળે કરીને સ્વર્ગના દેવતાઓનું એકત્રિત બળ છિન્નભિન્ન થઈ નામ-શેષ થઈ જશે.

નિરાશાની કડવી વેદનામાં તેણે આવો આગ્રહ ધારણ કર્યો. જેમ જંગલમાં વરસાદના અપડાથી ભરાએલા ખાખોચિયાની કાચ જેવી આરસીમાં પ્રતિબિંબિત થએલા અનન્ત પોલા આકાશને બોઈ, કોઈને તે ખાખોચિયું છાછડું નહિ પણ અત્યન્ત

અગાધ લાગે; તેમ તેને પત્નીની કુચાલથી પડેલા
 ઘાને લીધે દુનિયા પર ચડેલો ગુસ્સો સંપૂર્ણ શાનથી
 ઊપજતા વૈરાગ્ય સમાન લાગ્યો. આ ગુસ્સાનો
 ગુસ્સાદાર ઊભરો જ કહી આપતો હતો, કે જે
 ઇન્દ્રિયાથીને તે ધિક્કારવાનો ડાળ કરતો હતો તે
 તેને ઘણું પ્રિય હતા. છતાં, તપસ્વિપુંગવ વિશ્વા-
 મિત્રને પગલે ચાલી તેણે પોતાની શક્તિ ઉપરાંતના
 કાર્ય સાથે ઊતાવળે ખાય ભીડી. તેને સમજાય નહોતી
 કે જેમનો આત્મા વિશુદ્ધ છે, અહંકારના ગન્ધથી
 વિનિર્મુક્ત છે, અને સંપૂર્ણ આત્મસંયમના પારદર્શક
 જગથી પરિપૂર્ણ રૂપ સમાન છે, તેઓ જ સાચા
 વૈરાગ્યનો અસદ્ય ભાર ઊઠાવવા સમર્થ હોય છે.
 છતાં, તેવી દશામાં પણ, તેણે આરંભકાળના સૂરત્વના
 જોમમાં ને જોમમાં પોતાનું કાર્ય આરંભ્યું, ને
 પહેલેથી જ વિજયની ખાતરી સખી. પોતાની
 ધારણાઓ ઊંધી થાળે, પોતાને ખરાબ ખરાબ કરી
 દે, અને વિજયને કિનારે આવેલું વહાણ દુખાડી

દે એવો પોતાના આત્માનો ગુણ તેને સમજાયો નહિ. જંગલના દૂરતમ ભાગોમાં પેસીને, ઘણા કાળથી સ્મરણપથમાંથી ખસી ગયેલા એક નિર્જન નગરને પાદરે એકાન્ત સ્મશાનભૂમિ તેણે શોધી કહાડી. તેમાં તે પેઠો, એક યોગ્ય સ્થાન પસંદ કર્યું, અને ત્યાં વૃક્ષની પેઠે અચર સ્થિતિમાં નિવાસ કર્યો. તે ગ્લાનિકારક સ્મશાનમાં નિવાસ કરતાં માંસાહારી જંગલી પશુઓ અને નિશ્ચયર રાક્ષસો ને વેતાળોનાં ટોળાંએ અગ્નિ ને કાળની સાહ્યથી નિર્માસ કીધેલી બિધાડી ખાલી ખોપરીઓ બગતી રહેના અવશેષમાંથી એકઠી કરીને મ્હારા^૧ જેવી તેમની એક માળા બનાવી જપ જપવા બેઠો. તે પ્રમાણે સતદહાડે જપ જપતો, સાપની પેઠે પવનનું ભક્ષણ કરતો, અડગ નિશ્ચયને બળે તે બેઠો રહ્યો. એમ કરતાં કરતાં સો વરસ વહી ગયાં.

આખરે તેના ખંતથી પ્રસન્ન થઈ, એક દિગં-

બર સાધુનો વેશ લઈ, હું એક દહાડો તેના સંમુખ
 પ્રગટ થયો અને બોલ્યો : માગ, માગ, માગે તે
 આપું. એટલે તે અડગ તૃષોદધિએ જવાબ દીધો :
 હે શંકર, મ્હારે કાંઈ જ નોંધતું નથી, ફક્ત મ્હને
 મ્હારો જપ જપવા દો. જો મ્હારે વરદાન માગવું
 જ નોંધએ એમ હોય તો હું મ્હારી મેળે આ
 જપ જપવો મૂકી દઉં ત્યાંસુધીનો સમય મ્હને
 વરદાન રૂપે આપો. ઉદ્યોગથી પૂર્વવત જપતો તેને
 મૂકીને હું તો આજ્યો ગયો. તેનું ભાવી મ્હને જણાવું
 હતું. જે ફળ કાળે કરી પરિપક્વ થવાનું હતું, તેનું
 ખીજ તે વગર જાણ્યે પોતાની સાથે લેતો જતો
 હતો. પોતાના ગળ ઉપરાંતનું કામ ચોચ વિચાર
 કર્યા વગર જેઓ માથે લે છે, તે સર્વને જે શિક્ષા
 થાય છે, તે એને માટે પણ નિમોણ થએલી હતી.
 મ્હેં તેને વર માગવાનું કહ્યું તે પ્રસંગ તેણે બોલ્યો,
 તે તક તેણે ગુમાવી. કારણ કે, જો તેને આત્મજ્ઞાન
 હોત તો ભૂતકાળ ભૂતી નાંખીને તે તેને બચાવત.

હે હૈમવતી,^૧ આગળની વાત પરથી તને જણાશે,
કે ભૂતકાળના સ્મરણે તેનો વિનાશ કર્યો.

દર્મિયાન, બીજા કશાની ઠરકાર ક્યાં વિના
તે તો અવિરત જપ જપ્યે જ ગયો; એટલે સુધી
કે, આખરે, પેલી ટેકરીને અન્ધકાર ગળી ન જાય
એવી ઇચ્છાથી આયમતો સૂર્ય તેના શિખરને રાગના
રંગથી રંગતો જાય છે, તે ટેકરી જેટલો મોટો
તેનો એકઠો ઘસોલો પુણ્યપુંજ બન્યો.

પછી એક દિવસ એવું બન્યું કે ભૂલોકમાં ફરી આવીને માતલિ ઇન્દ્રભવને આવી પહોંચ્યો. અને આવતાં વાર જ બેલી બિઠ્યો: હે પાક-શાસન^૧, હે અન્ય દેવતાઓ, તમે બધા શું કરો છો ? તમે બિંધો છો ? કે તમારા આધિપત્ય વિષેની, અથવા વિશ્વની સ્થિતિ વિષેની, સર્વ ચિન્તા-ને તમે ખરેખર રજા આપી છે ? નીચે ભૂલોકમાં વિન્ધ્ય પર્વતના જંગલમાં એકાન્ત સ્થાનભૂમિમાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બેઠો છે. તેણે સેંકડો વર્ષ થયાં અવિરત જપથી પુણ્યનો એવડો મોટો પુંજ એકઠો કર્યો છે, કે કદાચ ત્રણે લોકનો તે નાશ કરી શકશે. જો તમે તેને એકદમ અટકાવીને તેનો પુણ્યરાશિ ઓછો કરશો નહિ, તો તેથી વિશ્વની સમતા ડગ-ભગશે, સર્વ લોકની સ્થિતિ બિંધી વળી જશે, ને

૧. પાક નામના રાક્ષસને મારનાર, ઇન્દ્ર.

તમે તમારી ગાદી ઉપરથી નીચે ગબડી પડ્યો, એમાં જરા સંદેહ નથી.

એ સાંભળીને ઇન્દ્ર બોલ્યોઃ ગબરાયો મા. હું પોતે જ બાઉ છું, અને તેનું કાર્ય પડતું મૂકવાને તેને લલચાવું છું. પેલા બ્રાહ્મણને નિહાળી તેની તપાસ કરી તેનો ઉપાય શોધવાને માટે ઇન્દ્ર પોતે પૃથ્વી ઉપર જિતયો. થોડી વાર તેના તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોઈ, તેની અદ્ભુત હાથી આશ્ચર્ય પામી, તેને લલચાવવાનું કામ તેણે આરંભ્યું; જુદી જુદી જાતની લાલચો બતાવી પોતાનું કામ પડતું મૂકવા તેને સમજાવવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો. સુવર્ણના ઢગલા, રત્નોના સાગર, અખંડિત જોખન, અને ઘણી જાતનાં જાદુઈ બળ તેણે તેને આપવા માંડ્યાં; અને આખરે, તે હઠીલા તૃષોદધિના વ્રતનો ભંગ કરે એવું કંઈક શોધી કહાડવાને ઇન્દ્રે ખૂબ મગજમારી કરી; પણ વ્યર્થ. કુતરાના ભસવા તરફ હાથી^૧ જેમ લક્ષ દેતો

નથી, તેમ તુષોદધિએ ઇન્દ્ર ઉપર તેમજ તેનાં દાન ઉપર લક્ષ દીધું નહિ. ઇન્દ્ર બોલતો હતો તે બધો જ વખત, જાણે ત્યાં કોઈ ઇન્દ્ર છે જ નહિ, તેમ તે તો જપ જપ્યે જ ગયો.

સર્વ પ્રયાસો નિષ્ફળ જતા જોઈ, થોડી વાર પછી, તે હારેલો અહધ્યાક્રમુક^૧ સ્વર્ગે સીધાંયો. દેવતાઓને બોલાવી બધી હકીકત કહી, અને તેમની સલાહ પૂછી. દેવો વિચાર કરવા લાગ્યાઃ જખરદસ્ત યોગીઓનાં તપ આપણી મેનકા, તિલોત્તમા, વગેરે-એ નથી જાંઝ્યાં? તેમનું પુણ્ય ખરફના ચોસલાની પેઠે કામાગ્નિમાં નથી ઓગળી ગયું? તેમનો આત્મસંયમ દાવાનળમાં તૂટીની પેઠે નથી અદૃશ્ય થઈ ગયો? વળી, પોતાની આસપાસ પ્રદક્ષિણ કરતી તિલોત્તમાનું લાવણ્ય, માયું ફેરવવાનો ચિલંબ કયાં વગર, નિહાળવાની અસહ્ય તૃષ્ણા શમાવવાને ઈચ્છા સરખાએ પણ ચાર મુખ ધારણ કરી' ચતુ-

૧. ગૌતમ ઋષિની પત્ની અહધ્યા પર મોહ પામનાર, ઇન્દ્ર.

મુખ' એવું ઉપનામ નહોતું મેળવ્યું? માટે, આ પ્રસંગે પણ સ્ત્રીજાતિની તૃણમણિ જેવી અનિવાર્ય આકર્ષકતા પોતાની શક્તિ દાખવશે, અને જે દૃઢ આગ્રહથી જપમાં જ નિમગ્ન રહે છે તેને, જોતાં વાંત, સૂતરના તારની માફક નષ્ટ કરી, આ તૃણ જેવા પ્રાણીને ગમે તેમ ડગમગાવશે એ નિઃસંદેહ છે. આમ વિચાર કરી અન્યોન્યની સંમતિથી આખરે તેમણે નિશ્ચય કર્યો, કે એક અપ્સરા મોકલી તેને ફસાવવો.

તે ઉપરથી, તેમણે ઇન્દ્રની સ્વર્ગીય સભામાં નાયનારી મંડળીને પોતાની સંમુખ હારખંધ ઊભી રખાવી. ગોળ હાથ ને નાબુક ધુંટીને હીધે અતિશય અજેય થઈ પડે એવી એક અપ્સરાને તેમાંથી પસંદ કરી, અને પેલા પ્રાણીને જપ કરતો સત્વર અટકાવવાને યોગ્ય સૂચનાઓ આપી તેને નીચે જૂલોકમાં મોકલી. પણ ત્યાં આવ્યા પછી તેને બહુ અચંપા લાગ્યો, કે પોતે ગમે તેમ કરે તો પણ પેલો પ્રાણી એક ક્ષણનાર પણ તેના તરફ નજર સરખી

નાંખતો નથી. તેથી, થોડી વારમાં, તે ચીકણને ત્યાંથી સ્વર્ગમાં પાછી ઊડી ગઈ. તેને બદલે દેવોએ ખીજીને મોકલી; તે પણ પહેલીની પેઠે અસમર્થ નીવડી, ને તરત જ પાછી સીધાવી. દેવોએ ફરી ફરીને યત્ન કર્યો, અને એક પછી એક ઇન્દ્રની આખી મંડળી ખાલી કરી. પેલા વજ્રહથના વૃદ્ધ તપસ્વી ઉપર દિવ્ય સીંચી પુષ્પોનો વરસાદ વરસાવ્યો, પણ ધાર્યા કરતાં ઊલટું જ પરિણામ આવ્યું. કારણ કે તેણે પોતાના જપમાં એક પળનો પણ વિચ્છેદ થવા દીધો નહિ, તેથી પ્રલોભનથી પુણ્યપુન આંધો કરવાના દેવોના પ્રયત્નોથી ઊલટો તેમાં ઊમેરો થયો, અને તે પુણ્યનો પર્વત પહેલાં કરતાં વધારે દુર્ભેદ બન્યો.

અંતે, નિરાશ થઈ ઇન્દ્ર જિંચે સ્વરે બોલ્યો: આ દુરાચરના અવતાર રૂપ તપસ્વીએ આપણને હરાવ્યા છે. એ ખડક ઉપર આ સૌન્દર્યના સાગરે વૃથા ઊછાળા માર્યા. હવે, અનંગહરના^૧ ચરણકમળ

સિવાય જિગરનાર કોઈ નથી. આપણા આ સંકટમાં કામદેવની શક્તિ અક્ષય માલૂમ પડી છે, અને આપણને કોધાયમાન કરનાર આ જપીના અડિયલ જપ આગળ તે નિરુપાય બની ગઈ છે. શિવ એકલા જ કામદેવ કરતાં બળવાન છે; અને જો મહાદેવ પણ આ રોગનો ઉપાય શોધી શકે નહિ, તો તે અસાધ્ય માનવો. પછી, આ અલોભ્ય વૃદ્ધ યોગી આપણને ધારે તે કરી શકશે; સ્વર્ગને પગે પડાવશે; અને ત્રણે લોકને, ગમે તો, ઉઘાં ચતાં કરી નાંખશે.

પછી છન્દ્રને આગળ કરીને સર્વે દેવો મહારી પાસે આવ્યા, અને સંકટનું નિવેદન કરી ઉત્તરની રાહ જોતા ઉત્કંઠિત બિલા. મહેં તત્કાળ લવિષ્યમાં નજર નાંખી; અને તેની અન્ધારી આરસીમાં તે મહુત્પાઠાંક્ષી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનો વિનાશ, તેમજ તે વિનાશનું ભાવી સાધન, એક દૃશ્ય પેઠે જોયાં. થોડી વાર પછી ધીમે રહીને મહેં કહ્યું: બધા બ્યાધિઓને એક જ ઓસડ લાગું પડતું નથી. સોબતિની આકર્ષકતા સર્વ-

શક્તિમતી છે એ વાત ખરી; છતાં આ પ્રસંગે દિવ્ય અપ્સરાઓ ખરેખર અખળા છે, અને બિલકુલ લાચાર છે. કેમકે આ સર્વ અપ્સરાઓ ફક્ત નાચે છે, ગાય છે, લટકા કરે છે, ને કટાક્ષ નાંખે છે. તેઓ એમ ધારે છે, કે મેનકા, તિલોત્તમા, રંભા આદિની પેઠે માત્ર શરીર બતાવ્યું એટલે એટા પાર; અને, શરીર ને તેના સૌન્દર્ય ઉપર, તેમજ તેની અસર ખરાખર થાય એવાં કેટલાંક ઉપરચોટિયાં નખરાં ને યુક્તિપ્રયુક્તિઓ ઉપર જ આધાર રાખે છે; જેમકે, વસ્ત્ર ઊડાડી દે એવો પવન, અથવા શરીરના અવયવો ઢાંકનાર વસ્ત્રને ભીંજવી ગાત્રોની સપાટી પર લપાઈ જાય તેમ તેને ચોંટાડી દઈ, બાણે ભૂલે-ચૂકે, ઉલટાં તેમને ઊઘાડાં પાડનાર પાણી, વગેરે, વગેરે. પણ મૂકને લાગે છે તેમ આ તૃષોદધિ માત્ર વેશ્યાના જેવા ચાળાયસ્ત્રવાળા લાવણ્યના પ્રલોભનથી ફસાય તેવો મત્સ્ય નથી; એને માટે તો બુદ્ધ જ પ્રલોભનવાળો આંકડો નોંધશે. સમુદ્રને છેક તળીએ

એક અપરપક્ષ^૧ નામે દૈત્ય રહે છે, તેને સો કન્યાઓ છે; અને જો આ પ્રસંગે લાવણ્ય રૂપી શસ્ત્રની જ જરૂર હોત, તો તેમાંની કોઈ પણ કન્યાથી કામ સરત. કેમકે સમુદ્રના ફીણ જેવાં તેમનાં સર્વનાં શરીર છે, પરવાળાં જેવા તેમના ઓઠ છે, પલ્લવ જેવી^૨ તેમની આંખો છે, શરીર કરતાં લાંબા તેમના કેશ છે, અને તરંગધ્વનિ જેવો તેમનો કંઠ છે. એક બેટના કિનારા ઉપર, થોડા જ વખત પહેલાં હું ત્યાં થઈને જતો હતો ત્યારે મહેં તેમને બધાંને સંગીત કરતાં સાંભળ્યાં; અને હું પણ તદન મોહિત થઈ ગયો, તે સુરના બદ્ધથી સ્તબ્ધ બની જઈ આકાશમાં અજાણતાં અદ્ધર અટકી ગયો, અને તેમના સંગીત ખાતર મહારી મુસાફરીનું જ્ઞાન ભૂલી ગયો. પરંતુ લાવણ્યથી કાંઈક અધિકની જરૂર છે; માટે બીજી સર્વ કન્યાઓને પડવી મૂકી તમારે સાથી ન્હાનીનો આશ્રય લેવો. તેનું નામ કલ્પાનિધિ^૩ છે, અને તે નામ

૧. અંધારિયું. ૨. સ્વિરચંચીર. ૩. ચન્દ્ર; અને કપટનો બંડાર.

પાડનારે બરાબર પાડ્યું છે. કારણ કે ત્રણે લોકમાં તે હુઆમાં હુઆ અને અતિનિન્ધ સી છે. યુક્તિ-પ્રયુક્તિ, કપટ, અને કલાનો તે નિધિ છે; સ્વભાવે ઘણી સેતાન છે; અને જે+ સ્વસ્થાનમાં તે વસે છે તેના જેવા છળ ને સ્વચ્છંદથી ભરેલી છે. જો તે તમારી બહારે ધાય, તો તમારી ઉમેદ બર આવે એમાં જરા શંકા નથી. વળી, તમે તેને કહેશો કે આ પ્રસંગે સર્વ દિવ્ય કન્યાઓ અસમર્થ નીવડી છે, તો ઈર્ષ્યાથી તે તમને કદાચ મદદ કરશે. કેમકે તે બધી અસરાઓની અદેખાઈ કરે છે; અને, જે કામમાં બીજાં બધાંની બુદ્ધિ ને સૌન્દર્ય હારી ગયાં તે કામ કરવા પોતે સમર્થ છે, એમ બતાવી આપવાની આ એક ઉત્તમ તક તેને મળી છે. પણ આ વિધન દૂર કરવાની શક્તિ કે ઇચ્છા તેનામાં ન હોય, તો પછી હું ધારું છું કે ગજનન વિધનરાજ પણ ખરેખર કાંઈ કરી શકશે નહિ. જોકે બીજી

શક્તિઓ કરતાં સાન્દર્ભની શક્તિ બળવત્તર છે, તે પશ્ચ કોઈ વાર તેની સ્કામે ટક્કર ઝીલી ક્ષતેહ મેળવાય છે. પરંતુ સ્ત્રીજાતિની કળા કે આતુરી એ ઘણું વધારે ભયંકર શત્રુ છે, અને તેની સ્કામે દુનિયાના આરંભકાળથી અત્યાર સુધી કોઈ પુરુષે વિજય મેળવ્યો નથી. કારણ કે એ શત્રુને કોઈ વાતનો આંચકો હોતો નથી, પરંતુ પુરુષનું મન સ્ત્રીના હાલમાં ઘણીવાર ખંચાય છે. માટે જો કલાનિધિ તમને મદદ કરે અને અન્તે અશક્ત નીવડે, તો પછી થઈ ચૂકયું. આ પ્રાજ્ઞાણના સરીખૂત પુણ્ય-પર્વતના ભાર તજે પરાજય રૂપી મહાસાગરને છેક તળીએ, પીઠ પર ટકાવી રાખનાર કૂર્મ વગરની પૃથ્વી પેઠે, તમારે બેસવું પડશે.

અહલ્યાપ્રિયને આગળ કરી, કલ્પાનિધિને
 શોધવા સમુદ્રને તળીએ બધા દેવો દોડી પહોંચ્યા.
 તે એટલા અધીરા થઈ ગયા હતા કે મ્હારી પૂજા
 કરવાનું પણ ભૂલી ગયા. તેમણે કલ્પાનિધિના પિતાનો
 અવાસ શોધી કહાડ્યો. તે તો બહાર ગયો હતો, પણ
 તેની સો કન્યાઓમાં આમ તેમ ભટકતે ભટકતે
 તેઓ એકાએક કલ્પાનિધિ પાસે આવી પહોંચ્યા.
 તે એક જબરી માતીની છીપમાં પોતાના કેશશયન-
 માં વીંટળાઈને સ્વપ્નાવસ્થામાં પડેલી હતી. તેની
 છાતી સમુદ્રના ધ્વનિ સાથે ધીમે ધીમે ઝિછળતા.
 ચેતનમય, મ્હોટા, બેલડિયા માતી જેવી દેખાતી
 હતી. તેથી કરીને તે છીપનું પાસણું તેને સુયોગ્ય
 જ દીસતું હતું. તેનું અંગ ફેનિલ તરંગ જેવું હતું;
 તે ઉપર સમુદ્રને તળીએથી ગમે તેમ બિંચકી લીધેલાં
 રત્નો ખડક્યાં હતાં. તેના ઝોઠ, લીલા પાણીની

અંદર ને બહાર તેના માથા ઉપર પથરાએલી શાખાઓ વાળા પરવાળાંના ઝાડની પડી ગએલી ન્હાની ન્હાની ડાંખળીઓ જેવા હતા, અને તેના વેલા જેવા વાળ પાણીને લીધે શાન્તિથી આમ તેમ મૂલતા હતા. તેણે આંખો બિઘાડી તેમના તરફ જોયું, એટલે હન્દ્ર મનમાં બોલ્યોઃ મહેશ્વરે ખરું કહ્યું હતું; ઘણી સુંદર હોવા છતાં તેને જોઈને કમકમી ચડે છે. કેમકે તેની આંખો સમુદ્રની ગુફાઓ જેવી છે, ને તેમાંથી અજગરના જેવી બીજી આંખો આપણને બાણે ઠંડાગાર કરી દે છે; અને તેના પાતળા ઓઠ પરતું રિમત માણસના શબ્દના શાન્ત અને અમંગળ હાર્ય જેવું છે.

દેવો તેની પાસે આવતા હતા, ત્યારે તેણે બિંધતાં બિંધતાં આશ્ચર્યથી તેમના તરફ જોયું, અને ખીર રહીને મનમાં બોલ્યોઃ દેવોને શી એટલી બધી ગરજ પડી હશે, કે બધા જ એકદમ અહીં આવ્યા છે ? આ દેવો છે એ તો નક્કી જ છે, કેમકે તેમની

આંખો મીંચાતી નથી. સ્વર્ગમાં કંઈક જરૂર નવું-
જાનું થયું હશે, અને ભારે સંકટના માયો જ અહીં
આવતા હશે; નહિ તો માતલિને મોકલવાને બદલે
પોતે આવે નહિ. ધણા સુભાગ્યની વાત છે કે મહારા
પિતા ઘેર નથી. કારણ કે દેવો જોડે, અગર તો
કોઈની પણ જોડે, સોદો કરવામાં તે બહુ જ લલા
છે, અને મળેલી તકનો કદી લાભ લેતા નથી.

પછી તે વિનયભરે ઊઠી, અને છન્દ્રે આખી
વાત કહી તે શાન્તિથી સાંભળ્યા કીધી. તે કહી
રહેલ ત્યારે તેના સ્થાનું થોડીવાર મરઘટમાં જોઈને
બેલી: સંકડો વર્ષોથી હું, મહારા પિતા, ને મહારી
બહેનો અહીં વસીએ છીએ, પણ આજ પહેલાં
એકે દેવે અમને દર્શન દીધાં નથી. દૈત્યોની કુંવરીને
અહો આજે કેટલું બધું માન ! પણ ત્યાં તમારી
અખસરઓ નકામી છે ત્યાં મહારા જેવીનું શું કામ
વારું ? વળી, મહને રમણનભૂમિ ગમતી નથી; કેમકે
ત્યાં નાશ પામતાં દુર્ગન્ધવાળાં હાડકાં ને ખોપરીઓ

પુષ્કળ હોય છે, તેમજ માંસાહારી રાક્ષસો વેતાળો
 ને બૂતોનો વાસ હોય છે. પરંતુ તમે અહીં મિત્ર-
 ભાવે કે અતિથિરૂપે આવ્યા નથી; તમે તો તમારા
 પોતાના લાભ કાળે મહંને રોકવાને બંહેપારી તરીકે
 આવ્યા છો; એટલે આ આખી સોદાની વાત છે.
 તો પછી, મહારી સાદા બદલ મહંને શું આપશો,
 અને હું પાર જિતડું તો શું ચોચ્ય ઇનામ આપશો?

એટલે મધવા^૧ બોલ્યો: તને શાહી જેવા
 કાળા ને સોનેરી હંતૂશળવાળા એક કરોડ હાથી
 આપીશ; અથવા તું કહે તો જિગતા કે આયમતા
 સૂર્યના કિરણોનું બનાવેલું વસ્ત્ર આપીશ, અથવા
 મધ્યરાત્રિના ચન્દ્રમાંથી કહાડેલા કપૂરનાં ચકચકિત
 ફૂંડાં આપીશ, અથવા અનન્ત રત્નમાળાઓ આપીશ,
 અથવા તને જે ગમે તે આપીશ. ત્યારે કલાનિધિ
 બોલી: શાહી જેવા કાળા ને સોનેરી હંતૂશળવાળા
 એ હાથીઓનો છેક સમુદ્રને તળીએ શો ખપ વાડું?

રત્નો તો સાગરને તળીએ જ રહે છે અને મહારા
 પગ આગળ વેસએલાં જ હોય છે. વસ્ત્ર તો-મહારા
 કેશ એ જ વસ્ત્ર છે. એટલે ઇન્દ્રે કહ્યું: તારી
 મરજીમાં આવે તે પસંદ કર, તે હું તને આપીશ.
 એટલે કલ્પાનિધિ જગ હસીને બોલો: બ્રહ્માના
 હંસની છાતી ઉપર જે રૂવાંટાં બિગે છે તેનો ભરેલો
 એક તકિયો, અથવા સરસ્વતીના મોરનાં પીંછાંનો
 એક ઠંડો પંખો માગું તો ? ઇન્દ્રે કહ્યું: એ બન્ને
 તને આપ્યાં; સોદો થયો. કલ્પાનિધિ બોલો: ના,
 બિતાવળા મા થાઓ. કોઈ દહાડે મહેં અમૃત ચાખ્યું
 નથી, અને તે ચાખવાની ઇચ્છા છે, તેથી અમૃત-
 થી છલોછલ ભરેલા બિલોરી કાચના એક ઠરોડ
 ધડા માગું તો ? ઇન્દ્રે કહ્યું: ચાડું, તે પણ તને
 આપ્યા; હવે સોદો થયો. કલ્પાનિધિ બોલો: ના, હમ્મ
 કાંઈક બાકી હશે. સ્વર્ગના પારિજાત વૃક્ષની એક
 મંજરીની મૂને ઇચ્છા છે એમ કહું તો ? કેમકે
 હું જ્યારે તે રમણનમાં જાઉં, ત્યારે બજતાં મહાં-
 ની ધુણી અને મહેની દુર્ગન્ધના બિતાર તરીકે

મ્હારી પાસે તે મંજરીની સુવાસ ન હોય, તો
 મ્હારથી ત્યાં એક કણ પણ કેમ ટકાય ? ઇન્દ્રે
 કહ્યું: તે પણ મ્હારે કબૂલ છે; હવે તો સોદો થયો
 ને ? કલ્પાનિધિ બોલી: ના, આવી અગત્યની બાબતમાં
 રાજચાટ મા કરો. મ્હને હમણું જ વિચાર થયો
 કે આ બ્રાહ્મણ તો ઘરેઠા ને બરવો હશે, અને
 લાંબી તપશ્ચર્યાને લીધે ખૂબ સૂગ થડે એવો થઈ
 ગયો હશે. માટે હું તેને ઢ્રશથી નિહાળી ચકું
 એટલા માટે, વિષ્ણુના કોસ્તુભમણિની એક પાતળી
 ચીપનો બનાવેલો, અને, તેલને બદલે, અલકાપુરીમાં
 બળીઓ પર લટકતા ચન્દ્રકાન્તોમાંથી નીચવી
 કહાડેલા શિવેન્દુના ઝરતા રસથી ભરેલો એક દીવો
 તારી પાસે માણું તો ? મહેશ્વરની પેઠે મ્હારી
 જલ્દમાં તેને મુગટ રૂપે ધરીને, પેલી ભયાનક પ્રેત-
 ભૂમિમાં તમારા બ્રાહ્મણની તપાસ કરવાને મ્હને
 યોગ્ય સાધન મળે. ઇન્દ્રે કહ્યું: તે પણ તને હું
 અચૂક અપાવીશ; કેમ, હવે તો સોદો થયો ને ?

પછી કલાનિધિએ તે તલપી રહેલાં દેવ તરફ
એક છગમરું કટાક્ષ નાંખ્યું; અને એકાએક હસંચા
લાગી, ને મ્હોટેથી બોલી ઊઠી: અહા ! અહત્યા-
પ્રિય, તને મ્હારી ખરેખરી ગરજ પડી જણાય છે;
નહિ તો, મ્હને લલચાવી કામ કાઢવી લેવા માટે
તું દેવોની આવશ્યક ઉપાધિઓ પડાવી લેવા તૈયાર
થાય નહિ. પણ હવે તું જાણ, કે તારું સંકટ
કેટલું મ્હોડું છે તેનું માપ કહાડવા ખાતર હું
માત્ર તારી ગમ્મત કરતી હતી; જે જે વસ્તુઓ
મ્હેં ગણાવી તેમાંની કોઈ પણ, અથવા ખીજું
કાંઈએ, મ્હારે જોઈતું નથી. લાંચથી નહિ, પણ
મ્હોરખાની ને સ્વેચ્છાથી જ હું તને મદદ કરું.
કાંઈ પણ ઇનામ ખાતર નહિ, પરંતુ દિવ્ય અખસર-
ઓ તૃણ કરતાં પણ નકામી નીવડી છે તેવે પ્રસંગે
હું કામ આવી શકું છું એમ જતાવવાની ખાતર,
કેવળ મ્હારી ઇચ્છાથી જ આ ઘરડા દેવીલા જપી સામે
મ્હારી ચાતુરી ચલાવવા હું કદાચ જઈશ. પણ તે પહેલાં

મ્હારે થોડી વિશેષ માંડીતીની જરૂર છે; તે વગર મ્હારાથી પણ કંઈ બની શકશે કે નહિ, તે હું તને કહી પણ શકું નહિ. માટે આ પ્રાણાણના છેક જન્મથી માંડી કંઈ પણ બૂલચૂક સિવાય એની આખી કથા મ્હને કહી જા. તેથી જે શત્રુ સાથે બાથ બીડી તેનો પરાજય કરવાનું તું મ્હને કહે છે, તેની શક્તિ-અશક્તિ મારા ધ્યાનમાં પહેલેથી જ આવે.

છેક આદિથી માંડી બાણવાજેગ બધી હકીકત, તેના પૂછ્યા પ્રમાણે, ઇન્દ્ર તેને કહી ગયો. તે કહી રહ્યો ત્યારે થોડી વાર કુલાનિધિ ધ્યાનમગ્ન રહી. પછી એકદમ હસીને બોલી: હે મધવા, ભવ-રહિત સુન્દર દેહ જેવી તારી અપ્સરાઓ ખરેખર કેવળ એવકૂફ છે. તેમની પાસે આવાં સારાં શસ્ત્રો હોવા છતાં, આ પ્રાણાણ પર તેઓ કાંઈ પણ અસર ના કરી શકે એ બને ખરું? મ્હારે તારી મદદની જરૂર પડશે, માટે ચાલ આપણે બન્ને હવે સાથે

જઈએ, અને ગબ્બનનની કૃપાથી આ જાપીને તેના પુણ્યપર્વત સમેત ગબડાવી દઈએ. હું ધાડું છું કે તેનું મન તપથી વ્યગ્ર કરતાં થોડી જ-બહુ જ થોડી-મુરકેલી પડશે; કેમકે આગળ ઉપર સાબિત થશે તે પ્રમાણે તેને ગબડાવી દેનાર હું નહિ થાઉં, પણ મહારી મદદથી તે પોતાની મેળે જ ગબડી પડશે. અને હું પાર બિતરીશ ત્યારે તારી પાસે બિલકુલ બદલો માગીશ નહિ; પણ સ્વર્ગની સર્વ અપ્સરાઓ એકઠી મળી મહારી આસપાસ યથા-વિધિ પ્રદક્ષિણા કરી મહારી પૂજા કરે, એમ તારે કરવું પડશે.

એટલે ઇન્દ્ર મનમાં બોલ્યોઃ ચન્દ્રશેખરે ખરે-ખરું કહ્યું હતું, કે હિંધ્યાંથી જ તે આપણું કામ કરશે. અને અત્યાનાંદમાં આવી જઈ તે બૂમ પાડી બોલ્યોઃ હે અપરપત્નકન્યા, આ તપસ્વીને તું લોભાવી શકે, તો મહાડું વચન છે કે મહારી સર્વ અપ્સરાઓને સાથે લઈ હું પોતે તારી આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરીશ !

ઇવનું બન્ધન

विषयिणः कस्यापदोस्तं गताः ।

विषयी पुरुषने माथे विपत्तिओ बांटेली न छे.

હવે તે દર્મિયાન, પેલા રમશાનમાં તૃષોદધિ
 ધ્યાનઅસ્ત બેઠો રહ્યો હતો. અને જેમ ટીપે ટીપે
 સરોવર ભરાય, તેમ અનન્ત જપથી તેના પુણ્ય-
 પર્વતમાં કાંકરે કાંકરે એવો તો ભિમેરો થતો ગયો,
 કે પોતાનું સર્વોપરીપણું આલ્યું એમ ધારી મેરુ
 પહાડ મૂજવા લાગ્યો. અવિરત ભક્તિમાં લીન થઈને
 જપમાળાની ખોપરીઓ એક પછી એક તે ફેરવ્યે
 જતો હતો; તેથી એક ખીજા જોડે અથડાઈને તેમાંની
 કેટલીક વખતોવખત ઘસાઈ જઈ ભાંગી જતી. એટલે,
 માળાને દુરસ્ત કરવામાં નાછૂટકે થોડો વખત જતો
 તે બાદ કરતાં તૃષોદધિ પોતાના જપમાં અવિચ્છિન્ન
 મર્યો રહ્યો હતો. આખરે, તેની આસપાસ હાડકાં-
 નો એવડો મોટો ગંજ વાગ્યો, કે તે તેના પુણ્ય-
 પુંજનું રૂપાન્તર હોય તેમ દેખાતો. કેઈવાર તેની
 નજર તે ઉપર પડતી ત્યારે તે મનમાં બોલતો:

હવે મહારા તપનો અન્ત પાસે હોય એમ લાગે છે, મંડાણ પૂરું થતું જણાય છે, અને સ્વર્ગના ગઢ પર ચડવાનો આરંભ કરવા જેટલો પુણ્યસાશિ થોડી જ વારમાં ભેગો થઈ જશે. દેવોની ચળવળ પરથી અનુમાન કરું, તો આખરે તેમને મહારી તપશ્ચર્યાથી સકારણુ ભય લાગવા માંડ્યો છે. કેમકે ઇન્દ્ર પોતે અહીં આવી ગયો, અને દરેક જાતની લાલચ બતાવી મહારા કાર્યમાંથી મૂકેને બચા કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરી ગયો. એટલું જ નહિ, પણ પાછળથી દિવ્ય અપ્સરાઓ, આકાશમાંથી પડતી તારાની હારની પેઠે, આ ભયાનક પાર્થિવ રમશાનમાં મૂકે તેમની મોહની લગાડવાને એકે એકે આવી ગઈ-તે પણ મહેં જોયું છે. પરંતુ ભલેને બધી એક સામટી આવે; મહારો નિશ્ચય તેમને અડગ જણાશે, અને જે પુણ્યની ક્ષતિ કરવા તે મથે છે તેમાં અનિચ્છાએ ઊભેરા જ કરતી જશે. અરે, મહારો પ્રેમ આગ્રહ એક ખડક રૂપ છે,

જેના ઉપર સ્ત્રીજાતિનાં સવાસલાં રૂપી સાગર વૃથા
જ ઊઘાળા મારશે.

તે આમ બોલતો હતો તેવામાં માળાની એક
ખોપરી ખીણ સાથે સજ્જત અથડાઈ, ને લાંગળી
ગઈ; ને દોરીમાંથી છૂટી પડી જતાં તેના હાથમાંથી
દૂર ગબડી ગઈ. તેથી તેને બદલે ખીણ શોધ-
વાને તેણે ડોકું ઊંચું કર્યું ને આસપાસ નજર
ફેરવી. તેમ કરતાં તે ચમક્યો ને મનમાં બોલી
ઊઠ્યો: અરે! મહેં પહેલેથી જ ધાર્યું હતું, તેમ
સ્ત્રીરૂપી હું ખીણ એક જાળ પાથરેલી જણાય છે.
વિષથી સુંઢરતાની લાલચમાં મહેને સપડાવી, તેની
બહેનો કરતાં વધારે વિજયી નીવડી, ઊંડા આત્મ-
નિશ્ચિત ચીલામાંથી મહારા આગ્રહ રૂપી પેડાને બહાર
ગબડાવી દેવાની તે આશા રાખે છે. પણ હું તેની
તરફ જોવાનો એ નથી. તે થોડી વારમાં તેની
આગલી સર્વ સખીઓની પેઠે મહારૂં ચિત્ત આકર્ષવાને
ને મહારા ધ્યાનમાં ખલેલ કરવાને ફાગડ ફાંફાં

મારી કંઠાળી જઈ, ચીકણને તેની મેળે જ તેના
સ્વામી પાસે પાછી જશે. એ મુજબ, મણકા ઉપર
ખૂબ નીચો નમી, માયું જમીન તરફ નમાવી,
આંખો હાથમાંની લાંગલી ખોપરી પર ઠેરવી, તે
જાય ત્યાર પછી જપમાળ સમી કરીશ એમ ધારી
તે જપ જપ્યે જ ગયો.

પણ દર્મિયાન, કલાનિધિ-કારણ કે તે એ જ
હતી-ફમશાનમાં આવી, ખોળ કરી તુષોદધિને જપમાં
ગેઠેલો ચોધી કહાડી, તેણે દીઠી હતી તે પ્રમાણે તેની
લગેલગ આવી પહોંચી; અને તેની પાસે જ ઊભી ઊભી,
હૂમલો કેવી રીતે સચોટ થાય તે નક્કી કરવાના હેતુથી
એક ગઢ નિહાળતા સેનાપતિની પેઠે, તેને બારીકોથી
તપાસવા લાગી. પછી થોડી વારે ધીરેથી મનમાં
બોલી: અરે, આ ઘરેલો હાડકાંના માળા જેવો
પ્રાણુ ખરેખર ઘણો દુઃખી છે. તેની આસપાસ ઊભો
થએલો અસ્થિનો ઢગ કોઈ ચમત્કારથી સંધાર્જન્ય
અને તેમાં કોઈ ફરતો વિદેહ ભુવ પ્રવેશ કરે, તેના

જ જેવો ખરેખર તે જપમાં બેઠો બેઠો દેખાય છે. તેને જોઈ છું ત્યારે મહેં માથે લીધેલું કામ મહને જરા એ પસંદ પડતું નથી. પણ હવે છોડી દઉં તો બધાં મહને હસશે, ને એમ ધારશે કે મહેં કબૂલેલું કામ મહારાથી થઈ શક્યું નહિ, ને પેલી મૂર્ખ અપ્પસઓ પેઠે હું પણ અસમર્થ નીવડી. વળી, ઉત્તમ જનો આરંભેલા કાર્યને પેશ પહોંચાડ્યા વગર છોડી દેવાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર કરતા નથી. માટે હવે તો, આ વૃદ્ધ નિન્દા જોગી કે હું—એમાંથી કોણ હાર્યો કહે છે, અને મહોદી નદી ઓળંગવાને શરૂ કરેલો પૂલ સામે પાર પહોંચે નહિ તેમ પોતાનું કાર્ય અપૂર્ણ મૂકી દે છે, તે થોડી જ વારમાં જણાયે. વળી તેને નિહાળતી બિબી રહી, ને ફરીથી બોલી: જપમાં લીન દેખાય છે, છતાં તે હું અહીં આવી છું એ વાત ક્યારનોએ ખરેખર બાણે છે. તેની મુખમુદ્રા કહી આપે છે કે મરણીઓ થઈ મહારી સ્થામે થવાને તે સંજ્જ થાય છે. તે ધારે છે, કે પેલી બધી બેવફૂર પરીઓની પેઠે લટકા કરી, મહાર

સુંદર શરીરની એને ઝાંખી કરાવી, અને એના મોંમાં
આગળ એવાં એવાં ખીખાં નખરાં કરી હું પણ એના
ઉપર સીધો જ હુમલો કરીશ. ખરે, પહેલેથી જ
તે આત્મસંયમના બળને લીધે ખુશ થવા લાગ્યો
છે, અને મ્હારી નામોશીબરી હારના વિચારે પોતાને
વિજયવન્ત માનવા લાગ્યો છે. પણ પોતે ખરે-
ખરી છક્કડ ખાધી એમ તેને પાછળથી જણાશે.
કેમકે હું ભૂલતી ન હોઉં, તો મ્હોં તેને માટે
પાથરેલી બળમાં તે એકદમ પકડાશે, અને અણુ-
ધારી દિશામાં એ બળ પાથરી છે તેથી તે તેને
બળરૂપ પણ માનશે નહિ. એની જિજ્ઞાસા પણ એને
વશ છે કે નહિ તે આપણે પ્રથમ જોઈશું. બધો વેશ
તેની પૂંઠે ભજવીને હું તેની જિજ્ઞાસા તીવ્ર કરીશ,
કેમકે એકું ફેરબ્યા વગર તેનાથી કશું બેવાશે
પણ નહિ. અને હું ધારૂં છું કે થોડી વારમાં તે
જરૂર એકું ફેરવશે. તે ધારે છે તે રસ્તે નહિ, પણ
જે માર્ગે તે પોતાને નિર્ભય સમજે છે, અને તેથી
જે તેણે બિલકુલ અરક્ષિત રાખ્યો છે, તે માર્ગે

તેના પર હૂમલો લઈ જઈશું. કારણ કે તેના આત્મામાં પ્રવેશ પામવાને તે ઉત્તમ ને સૌથી સીધો રસ્તો છે. તે રસ્તો કયો ?—તેના કાન. આંખ પર તો પ્રત્યક્ષ વસ્તુથી જ હૂમલો કરી શકાય છે, પણ તેના કર્ણ-માર્ગમાં થઈને સાપની પેઠે હું તેના બૂતકાળમાં પેસી જઈશ ને તેનું હૃદય જ વીધી નાંખીશ.

પેલો બહેમી છતાં નિશ્ચિન્ત વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પૂર્વા-
ભિમુખ બેઠો બેઠો, કોઈ લાવણ્યવતી મહિરાક્ષીના
અચિન્ત્યા દર્શનથી પોતાના પર લાલચરૂપી દુશ્મન-
નો હૂમલો થશે એમ પળે પળે રાહ બેતો હતો.
પરંતુ ધીમે ધીમે કલાકોના કલાકો વીતી ગયા,
છતાં કંઈ જ તેની નજરે પડ્યું નહિ. દિવસ આથમવા
આવ્યો, ભાણુ તેના માથા ઉપર થઈને આગળ
આવ્યો ગયો, તેનો પડછાયો ધીમે રહીને પાછળથી
આગળ આવ્યો ને તેની આંખો આગળ લાંબો
ને લાંબો વધતો ગયો. ભાણુ બૂંડ્યો કે ચન્દ્ર ડેખાયો,
અને તે મસાણામાં સોનેરી ને રૂપેરી તેજ વચ્ચે
સામાન્ય માટે ચાન્ત કુદ મચી રહ્યું. તેથી તેમના
બન્નેના યત્ન સજિએ, બેની લડાઈમાં ત્રીજો ખાઈ
બચ તેમ, બંનેનો સંહાર કરી નાંખે એવું અન્ધ-
કરતું ધાડું આવ્યું. તે ચાન્ત સમીસાંઝે તેણે કન

માંડયા, 'પણ પોતાની છાતીના ધબકારા સિવાય કંઈ જ સંભળાયું નહિ. થોડી વારે મનમાં વિચાર કર્યો: આ વન કેવળ શાન્ત છે; ને હવે, હું ધારતો હતો તેમ, મ્હને કસાવવાના સર્વ ચત્નો ફોગટ બાછી તેની આગલી બધી બહેનોની પેઠે આ છેલ્લી ધૂતારી પણ સિધાવી ગઈ છે.

અને તે જ ક્ષણે, દૂર વનવૃક્ષોમાં કડકડટ કરી ભાંગી પડતી ડાળીઓનો અને ચૂરેચૂર થઈ જતી ડાંખળીઓ ને પાંદડાંઓનો અવાજ સંભળાયો. તેણે ફરી કાન માંડયા, ને બોલ્યો: કોઈ મ્હોટું પશુ ગાઠ જંગલમાંથી રસ્તો કહાડી ધીમે ધીમે પાસે આવતું જણાય છે. તે સહ બેતો બેઠો; થોડી વારમાં એક ઊંચો રાજદરબારમાં શોભે એવો હાથી ઝડેની ભીંતમાં થઈને એકાએક રમશાનમાં પેઠો. તેના મ્હોટા પીગચટા હંતુશળ લગભગ જમીનને અડકતા હતા. તે કાયર થઈને ધીમે ધીમે ચાલતો હતો, કેમકે તે ઘણો ઘરણે દેખાતો હતો. તેની

આમડી શરીર પર જૂલી રહી હતી, શરીર બધું કાદવવાળું હતું, પતનાં ખાબોચિયાંમાં આગોટવાથી શરીરે બાજેલો કાંપનો ચર તડકામાં સૂકાઈ ગયો હતો. તે તૃષોદધિ તરફ આવ્યો, અને તેના પ્રત્યે બિલકુલ લક્ષ આપ્યા વગર ત્યાં થઈને ચાલ્યો ગયો. કંઈ ખોવાએલી વસ્તુ રમશાનમાં શોધતો હોય, તેમ તે ચાંદનીમાં આમ તેમ ભમ્યા કર્યો. અને એકાએક એક પીપળના ઝાડ પાસે અટકી ગયો, અને મનુષ્યની વાણીમાં ગંભીર સ્વરે મ્હોટેથી બોલ્યો: હે પીપળ, હું ઘણા વખતથી શોધું છું તે જ પીપળ તું છે, કે એક સાધારણ ઝાડ જ છે ?

આ સાંભળીને તૃષોદધિ તો ભાન ભૂલી ગયો, ને ચકિત થઈ વિચારમાં પડ્યો: અરે, આ કેવી અજબ વાત; આવી સુગમ વાણીમાં હાથી બોલે, ને હું તે સમજું ! પછી એકાએક અત્યાનન્દના આવેશમાં તે બોલી બિઠ્યો: હા, હું સમજ્યો. હવે પશુઓની વાણી હું સમજી શકું છું. ખરે-

ખર મહારા તપોવૃક્ષનું આ એક ફળ છે; તપ પૂરું થવા આબુનું તેથી હું આ હાથીના શબ્દો સમજી શક્યો; અને પોતાની આગામી સંપૂર્ણતાના વિચારે તેના હૃદયમાં મિથ્યાભિમાન ને વિજયા-નન્દનું પૂર આબુનું. તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી તલપાપક ઘર્ષ રહેલા પોતાના કાનનો કંઈક અવિશ્વાસ કરતો, તે વિશેષ સાંભળવાને આતુર ઘર્ષ રહ્યો હતો, તેવામાં એકાએક તે પીપળમાંથી એક અવાજ સંભળાયો. નીચાસો નાંખતો હોય તેમ ધીરે રહીને તેણે કહ્યું: હે ગજરાજ, અને મહેને જે હાથી મળવાનો હતો તે તું જ કે ?

તત્કાલ હાથીએ હર્ષનાદ કર્યો, અને બેલ્યો: હે ચિરમ્તીક્ષિત! પીપળ, તને એઈને મહેને ખરે-ખર મોરની માફક નાચવાનું મન થાય છે ! શું ખરેખર મહેં તને શોધી કહાડી ? ત્યારે વગર બિલંબે સાંભળ; હું તને મહારી આખી વાત કહું

હું. હું કહી રહીશ એટલે, હાથીના આ કુદ
શરીરમાંએક યુગ થયાં હું સપડાયો છું તે શાપમાંથી
આખરે મુક્ત થઈશ.

પીપળે કહ્યું: હાથી, તારો અવાજ બહુ મ્હોટો
છે. હાડકાંના ઢગથી વીંટળાએલા, કોઈ દિવ્ય સંદેશ
લઈ દૂર જિંદી ગએલા આત્માવાળા, પેલા વૃદ્ધ
ધ્યાનગ્રસ્ત જોગીને તું ડેખતો નથી? લગભગ મ્હારા
જેવી અચર સ્થિતિમાં વરસો થયાં મ્હારી પાસે
બેઠેલો હું એને જોઈ છું તેથી મ્હને એના ઉપર
મ્હાલ આવે છે, માટે એના આત્માને ખલેલ નહિ
થવા હઉં. વળી, તારા અવાજથી જો તે જાગે, તો
તે ક્રોધ કરી તને બીજો શાપ દેશે. માટે તું મ્હારી
બીજી બાજુએ જાવી જા, અને મ્હારા થડમાં
સંતાઈ તારા કઠોર અવાજને ઢાંકી દે. તું બહુ
ધીમેથી બોલજે. હાથીએ પીપળનું કહેલું માથે
ચડાવ્યું. પણ આ સાંભળી તૃષ્ણદષ્ટિ તો ખૂબ
ચીકાઈ ગયો, અને મનમાં બોલ્યો: બળી આ

પીપળ, અને બચ્ચું એતું બ્હાલ ! ઘણું કરીને હવે મ્હારાથી સંભળાશે નહિ. અને તેમની વાતચીતનો વિષય બને તો સાંભળવાને તેણે પોતાના કાન માંડ્યા. તેટલો વખત જપ કરવાનું તો ભૂલી જ ગયો.

હાથી બોલ્યો : હે પવિત્ર વૃક્ષ, તારાં દર્શન રણમાં મરતાને જળ સમાન છે. કેમકે ઘણા કાળ પૂર્વે મ્હારા એક પાપને માટે મ્હને દેવામાં આવેલા શાપથી હું આ દેહમાં આવી પડ્યો, ત્યારે તારાં દર્શનથી હું શાપ મુક્ત થઈશ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. અને હું ધારું છું કે એક આખા કલ્પ સુધી હું આમ તેમ ભટક્યો છું, અને પ્રત્યેક પીપળને અત્યાર સુધી અનુત્તર રહેલો પ્રશ્ન મહેં પૂછ્યો છે. તારો ઉત્તર સાંભળતાં મ્હારા હૃદયમાં હરખ માયો નથી. હવે સાંભળ; આખરે, મ્હારા પાપનું નિવેદન કરી રહીશ કે તરત જ આ હાથી રૂપી બન્દીખાનેથી છટી હું ફરીથી મનુષ્યરૂપ

ધારણુ કરીશ. કેમકે શાપનો અન્ત લાવવાને એ પ્રમાણે અનુબ્રહ્મ કરવામાં આવ્યો છે.

વળી પીપળે નીસાસો નાંખ્યોઃ બહાલા હાથી, ધીમેથી બોલ, નથીને એક શાપને અન્તે બીજે બિબો થાય, કદાચ હાલના કરતાં હલકી થોનિનો. આ સાંલગી તૃષોદધિ કોધ ને ચીડથી મૂજવા લાગ્યો. હાથી બોલ્યોઃ હે પીપળ, મહારાથી બનશે તેટલું ધીમે બોલીશ. પણ આ મહારો અવાજ અમારા સર્વ હાથીઓનો કુદરતી અવાજ છે. અને મહારા સમઝવા પ્રમાણે તેથી કપિને ખલેલ પડશે નહિ. કેમકે તેનું શરીર આટલું પાસે છે, છતાં તે કદી હાલતું નથી અને તેનો જીવ ખરેખર પોતાના કામમાં દૂર બિડતો હશે. જીવના અભાવે ખાલી બોલું આપણું બોલ્યું શી રીતે સાંલગવાનું છે ?

પીપળે કહ્યું: આલો. હાથી બોલ્યો: હે પીપળ,
 ઘણા કાળ પૂર્વે મહારા પૂર્વજન્મમાં હું રુરુ નામે
 એક રાજા હતો. તૃપોદધિ નામનો એક પ્રાહ્મણ મહારા
 પ્રધાન હતો. તેને વત્સતરી નામની એક અનુપમ
 સ્ત્રી હતી. તે સૌન્દર્ય અને પ્રાતિવ્રત્યનો નમૂનો હતી.
 અને તે જ સ્ત્રીના ત્રણ ચારને લીધે આ હાથીના
 શરીરમાં શાપને બળે હું આવી પડ્યો.

તે બોલતો હતો તેવામાં આ બધું સાંભળનાર
 તૃપોદધિનું હૃદય આશ્ચર્યથી ઊભરાઈ ગયું. તે મનમાં
 બોલ્યો: અરે ! શું ! હું સ્વપ્નામાં છું, કે હાથીના
 વેશમાં આ મહારા જૂનો સ્વામી રુરુ રાજા હોઈ શકે
 ખરે ? અને એકાએક જે જૂનું જીવન આટલો
 બધો વખત તે ભૂલી ગયો હતો અને જે તેણે તણ
 લીધું હતું, તે ભગૃત થયું, અને એક સ્વપ્નદર્શનની
 પેઠે તેના મોંમાં આગળ ખડું થયું. વીજળીને વેગે

તેણે ભૂતકાળમાં પ્રવેશ કર્યો. પત્નીને રાજાના ભુજ-
યુગલમાં છેલ્લી ચારની જોઈ હતી, તે અસહ્ય વેદના-
ની ક્ષણે તેને જેવું તીવ્ર દુઃખ થયું હતું, તેવું જ
એકાએક આ વખતે થઈ આવ્યું. તેના આત્મામાંથી
અગ્નિ જેવી તૃષા ઉત્પન્ન થઈ, ને તેનું ગળું સૂકાવા
લાગ્યું. અબલજીતાં તે હાંકવા લાગ્યો, અને તે વખતે
આશ્ચર્યને બદલે તેને અતિતીવ્ર જિજ્ઞાસાનો આવેશ
ચડી આવ્યો, અને તે ધીમે રહીને મનમાં બોલ્યોઃ અરે !
શું ! તે દૂષિત નહોતી, પણ આ કહે છે તેમ સદા-
ચરણી હતી ? અરે ! હવે મહને બધું સત્ય જાણે,
તેનો અધઃપાત થયો હશે તો તે પૂર્વે નહિ બાણેલી
વાત હું બાણીશ, અને તેને સમસમ પણ કહ્યા વગર
હું ચાલ્યો આવ્યો ત્યાર પછી શું બન્યું તે બધું
હું બાણીશ.

અરે ! કેવો અદ્ભુત ચત્તમકાર ! પત્ની વિષે
ફરીથી વિચાર આવતાં તેના હૃદયમાં તરવાર બેઠાઈ હોય
તેમ તેને થયું; અને જેમ હોલવાઈ ગએલા અગ્નિની

રાખમાંથી આગનો નવો ભભૂકો ઊઠે, તેમ એકા-
એક ખેદ, તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ, ને કુશીલ પત્નીને માટે
અતિશય ઉત્સુકતાનાં ભારે મોજાં તેના સ્મરણસાગરના
અન્ધકારમય વિસ્મૃતિપટ પર ઊછળવા લાગ્યાં ને તોફાન
મચાવી રહ્યાં; એટલે સુધી કે તેના બળે કરીને તે બેઠો
બેઠો હાલવા ને ધૂજવા લાગ્યો. બધું જ્ઞાન ભૂલી
જઈ તેણે હાથમાંથી જપમાળ પડી જવા દીધી, અને
કાન તથા આંખ બંનેનો ઉપયોગ કરવા માટે એક-
દમ પીઠ ફેરવી. તેણે જોયું તો તે હાથીને પીપળના થડે
અટીંગી કાન લગડતા રાખી શાન્ત બિભેલો હીઠો. તેણે
પીઠ ફેરવી કે તરત જ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો:
અરે ! તેમનો વાતાંલાપ હું સાંભળું છું, ને તે પણ
એક ઉદાસીન જન પેઠે નહિ પણ ખરેખર નિકટ
સંબંધી તરીકે, એમ તેઓ જાણ્યો તો મ્હારી બધી
બાજી લગભગ બગડી જશે. તેથી તે તરત જ પાછો
ફરી ગયો, પૂર્વસ્થિતિમાં ફરીને બેઠો, અને તેમની
વાતચીતનો એક શબ્દ પણ રખેને જાય એવી
બ્હીકનો માર્યો વૃક્ષ પેઠે અચર બેસી રહ્યો.

તે કાન માંડીને બેઠો હતો તેવામાં એકાએક પીપળે કહ્યું: ગજરાજ, તારી કથા શરૂ કરીને એટલામાં જ કેમ અચિંત્યો બધે થઈ ગયો? હાથીએ જોયો નિશ્વાસ નાંખ્યો, અને બોલ્યો: પવિત્ર વૃક્ષ, બાણે મહારી મરણ વિરૂદ્ધ હું અટકી ગયો; મહેને વિચાર આવ્યો કે તે સૌ કેવી નિર્દોષ હતી, મહાર્ આચરણ કેલું દુષ્ટ હતું, અને મહારા કર્મના પશુદેહધારી ફળરૂપી આ હાથીના શરીરમાં મહેને કેવી ભયંકર શિક્ષા થઈ ! ઋષિઓએ ખરું જ કહ્યું છે: શરીરના આવરણ સિવાય આત્માના દુઃખનું બીજું કશું કારણ છે ? અને શરીરનું આવરણ કર્મ સિવાય બીજા કશી ઉત્પન્ન થાય છે ? અને કર્મ મોહમાંથી, અને મોહ અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થતો નથી ? વળી, અહંકાર એ અજ્ઞાનતમનું ને અવિવેકવૃક્ષનું ફળ નથી ? અફસોસ ! હું સમજતો હતો કે હું રાજા છું, ત્યારે હું માત્ર કાળનાં મોજાં પર બિછળતી ચીપ જેવો જ હતો,

નીલકમલપત્ર પર વરસાદના દીવાની પેડે આમ તેમ હાલતા પરપોટા રૂપ હતો, વાદળાંમાં રમતી વીજળી કરતાં પણ વધારે ક્ષણિક હતો, પવનના સૂસવાટથી ફોલ પામી હાલતા દીવાની જ્યોત આગળ ઊડતા મૂર્ખ પતંગિયાના પડછાયા જેવો ચંચળ, ક્ષણભંગુર, અને અસાર હતો !

પછી પીપળે કહ્યું : હાથી, તું કહે છે તે સત્ય જ છે; છતાં તારા વિવેચનથી કથાની ગતિ અટકે છે, અને તું સોચ કરે છે તે સ્થિતિમાંથી મુક્ત થતાં વિલંબ થાય છે. આ રીતે તો તારી કથા અડધી એ નહિ થાય ને બહાનું વાશે. હાથી બોલ્યો : પીપળ, એ તો હવે પૂરું થયું. હવે તું મહારી પાપકથા સાંભળ; અને તે પૂરી થાય કે તરત જ આ વન્ય ગજના દેહની સાથે એ કથાનું સ્મરણ પણ મહેને તણી જાય તો કેવું સારું ! કારણ કે પશુશરીર પણ પાપીને એટલી બધી શિક્ષા કરી શકતું નથી; પાપની ખરી શિક્ષા તો તે પાપના સ્મરણમાં અને તેને અંગે સદાકાળ ઊપજતા પશ્ચાત્તાપમાં જ રહેલી છે.

મહે' તને કહ્યું તે પ્રમાણે ઘણા કાળ પૂર્વે હું
 રુર નામે રાજા હતો, અને ભુવાનીમાં એક રાણી
 પરણ્યો હતો. તે રૂપાળી હતી, પણ તેનું રૂપ
 ચિત્તાના રૂપ જેવું હતું. કેમકે તે બચાંકર, ઘાવવાળું,
 વિશ્વાસઘાતી, અને કપટી હતું. હું ઘણો ન્હાનો
 હતો, અને સ્ત્રી વિષે તેના બાહ્ય શરીર સિવાય
 વિશેષ જાણતો નહોતો, તેથી હું તેના ભોગ થઈ પડ્યો.
 હું મહારી પત્નીમાં અનુરક્ત હતો, તેના સંપૂર્ણ વિશ્વાસ
 કરતો, અને સ્વપ્નમાં પણ તેના શીયળ વિષે શંકા
 કરતો નહોતો. એક દિવસે સમીસાંઝે હું બહારથી
 મહારા મહેલમાં આવ્યો, અને જોઈ છું તો તે કેઈ
 રાજપુત્ર સાથે ગેલ કરતી હતી ! તેને રસ્તામાં
 જોઈને તે તેના પર આસક્ત થઈ ગઈ હતી, અને એક
 નીચરણી વડે બારીએથી તેને મહેલમાં લાવી હતી.

તેને જોઈને હું એક ચીસ પાડી બેસો રહ્યો.

પણ મહેને જોઈને તે બંને જણ વીજળીને વેગે છૂટાં પડી ગયાં, અને પેલો રસ્તામાં પાછો નહાસી ગયો ને પેલી પોતાના ખંડમાં ભરાઈ ગઈ. પેલો ક્યાં ગયો, કે પેલીએ શું કર્યું તે હું બાણતો નથી. પણ પરાડિયે મહેં જોયું તો તેને ચારને પગલે આવતી દીકી. હું જ્યાં બિલો હતો ત્યાં ને ત્યાં જ આખી રાત જરા પણ હાલ્યા વગર બિલેલો મહેને તેણે જોયો. એકદમ તે ખંચાઈને બિભી રહી, અને મહારા રહામું એકી ટરે જોઈ રહી. પ્રથમ તેને બહુ જ અચરજ લાગ્યું, પણ પછીથી તે ત્રાસથી ધૂનવા લાગી. મહેં એકાએક ભયંકર ચીસ પાડી. તેથી તે બેભાન થઈ ભોંય પર પડી ગઈ. પણ હું પાછો ફર્યો, ને હોડયો, ને બહાર રસ્તામાં નીકળી પડ્યો.

મળસ્કાના આછા અધારામાં હું આમ તેમ રખડ્યો, મહારા એવ તો બળી જતો હતો, અને હું ક્યાં બઈ છું કે શું કરું છું તેનું મહેને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. એકાએક એક ચીથરેહાલ કંગાલ માણસ-

નો મ્હને લેયો થયો, અને મ્હેં તેને કહ્યું: ચાલ,
 જલદી કર, આપણે કપડાં અદલબદલ કરીએ. મ્હારા
 સ્કામું બેઈને તેણે તરત જ કબૂલ કર્યું, અને અમે
 કપડાં બદલ્યાં; મ્હેં તેને મ્હારા સર્વ રત્નજડિત
 દાગીના આપી લીધા ને તેનાં ગંદાં ચીથરાં પહેરી
 લીધાં. તે તો ચાલ્યો ગયો. મ્હેં વિચાર કર્યો: હવે
 હું મ્હારો મહેલ ને મ્હારું રાજ્ય છોડી દઈશ અને
 આ સંસારને લાત મારી સંન્યાસી થઈ જઈશ.
 અને અરે ! હું બેલતો હતો એટલામાં એક ખીજો
 માણસ મ્હારી કને આવી પહોંચ્યો. તે એક ડીંગણો
 ધરણે માણસ હતો, તેના ધોળા વાળ હેંટામાંથી
 બહાર જણાતા હતા, અને તેની આંખો શકરાના
 જેવી તીક્ષ્ણ હતી. તેણે કહ્યું: હે નિશાચર, તું કોણ
 છે? તેને ચોર ધારી હું હતીને બોલ્યો: મ્હારાજ,
 હું તારા જેવો ચોર છું. તે બુઝે બોલ્યો: આ
 શહેરના બધા ચોરાનો હું સરદાર છું, છતાં તને
 ઓળખતો નથી. મ્હેં કહ્યું: મ્હારા ગામથી દુઃખનો

માથો હું હમણાં જ અહીં નહાસી આવ્યો છું તેથી
તું મ્હને ક્યાંથી ઓળખે? તેણે પૂછ્યું: તું મ્હારી
સાથે આવીશ, ને મ્હારા ટોળામાં બનીશ? મ્હેં
કહ્યું: હા, તારા ટોળામાં કે ગમે તેના ટોળામાં.
એમાં શું થઈ ગયું? મરણની દરકાર ક્યાં વગર
ધણા દુઃખને લીધે હું હસ્યો. પછી પેલો બટકો
બુઢો મ્હારી છેક પાસે આવ્યો ને થોડી વાર
મ્હને નિહાળતો બિલો, અને પછી બોલ્યો: તું ધણો
જુવાન ને રૂપાળો છે, ને હું ધારૂં છું કે તું
ચોર નથી. જુવાનીઆએને સીએ સિવાય બીજે
ક્યાંથી દુઃખ હોય છે? હું બોલ્યો: ચોરના સરદાર,
તું બહુ ઝીણો છે. ખરેખર, મ્હને એક સીએ ખરાબ
કર્યો છે, અને મ્હારી જિંદગી હવે પૂરી થઈ છે.

પછી એકએક પેલા વિચિત્ર વૃદ્ધ પુરુષે
તેના હાથનો પાંજો મ્હારા ખભા પર એટલા જોરથી
ઠેક્યો કે મ્હને વાગ્યું. તે બોલ્યો: મૂર્ખ! એક
બેરી ગઈ એટલા માટે તું આટલો બધો દુઃખિત

થાય છે ? થું ! તું નથી બાણતો કે એકને બકલે
 વગર મહેનતે બીજી સો બેરીઓ મળી શકે છે-અને
 તે પણ તેના જેવી જ રૂપાળી કે તેનાથી ચડે તેવી.
 તે બાણો કે તરત હું હસવા મંડ્યો, અને હસતો
 હસતો હું રડી પડ્યો. હું બોલી બિંક્યોઃ અરે !
 વૃદ્ધ ચાર, હું તારો આભારી થયો છું; સારા
 વેદની પેઠે, છરી કરતાં તીક્ષ્ણ ચખ્ખોથી તેં મ્હારો
 રોગ મટાડ્યો છે. પણ ચાલ રાખજે કે જો હું તને
 ફરીથી જોઈશ તો તને હાથીના પગ તળે કચરાવી
 નાંખીશ ! અને તેને મૂકી હું ત્યાંથી ચાલી
 નીકળ્યો. જતાં જતાં મહેં વિચાર્યુંઃ તે ખરું કહે
 છે; અને હવે હું મ્હારા મહેલમાં પાછો જઈશ,
 અને મ્હારી સોની કુચાલને માટે ત્રણે લોકની સર્વ
 મુન્દરીઓ પાસે દંડ લઈશ. અરે, એના જેવી છુછ્છી
 બેરીને લીધે મહેં સંન્યાસ લીધો હોત તો ખરેખર
 હું ગધેડો કહેવાત. પેલા ઘરડા ઠગે મ્હને પ્રેતલોક-
 માંથી બાણ પાછો આવ્યો છે અને મ્હારો રાજદંડ
 મ્હારી પાસે ફરીથી ગ્રહણ કરાવ્યો છે.

પછી, હે પીપળ, હું, જે બોલ્યો તે પડ્યો. રાજકારભાર મહારા પ્રધાન તૃપોદધિને માથે નાંખી મહારા રાજ્યની લલનાઓમાં હું લંપટ બની ગયો, અને મહારી પ્રજામાંના સર્વ પિતાઓ, ભાઈઓ, અને પતિઓને ત્રાસનું કારણ થઈ પડ્યો.

આ સાંભળતાં તૃપોદધિ મનમાં બોલ્યો: હા, હુઆ રાજા, ખરેખર એમ જ હતું; તારા શબ્દો સાચા છે તે વાતનો જીવન્ત સાક્ષી તારી આટલી સમીપ બેઠો છે તે તને ક્યાં ખબર છે? અને જપને બિલકુલ વીસારે પાડી કથાશેષ સાંભળવાને તે ઉત્સુક બની રહ્યો.

હાથી બેઠ્યોઃ પીપળ, એવું બન્યું કે મહારે
 ત્યાં એક વિટ હતો. તે દેવ અને કપટનો ખરેખરો
 અવતાર હતો; અને મહારાસબ્યમાંથી અથવા બીજે
 ગમે ત્યાંથી મહારે લાયક દરેક સુંદર સ્ત્રી શોધી
 કહાડવાનું કામ મહેં તેને સોંપ્યું હતું. આ વિટ
 હંમેશા પારકાનાં રત્નો તરફ મહારૂં ધ્યાન ખેંચતો,
 પણ તેના પોતાના રત્નથી તેણે મહને કેવળ અસ
 રાખ્યો. પરંતુ તેના એક આડતિયાનું તેણે કંઈ
 બગાડ્યું હતું તે એક દિવસ મહારે ત્યાં આવી
 પહોંચ્યો, ને કહેવા લાગ્યોઃ મહારાજ, આપનો
 વિટ આપને રાજ છોડાં ખવડાવે છે ને ખરૂં સત્ત
 તો સંતાડી રાખે છે; એની પોતાની કન્યા ચન્દ્રથી
 એ વિશેષ કાન્તિવાળી છે. આ સાંભળી હું સતો-
 થીજો થઈ ગયો, મહેં વિટને બોલાવી મંગાવ્યો,
 અને તેની છોકરી મહારા મહેં આગળ રખી

કરવાની અગર મરણને શરણ થવાની ફરજ પાડી, અને તેની આજીજી ઉપર જરા એ લક્ષ આપ્યા વગર મહેં તેની છોકરી પડવી લીધી. સર્વ કાલા-વાલા વ્યર્થ જતા જોઈ આખરે તે ચિટ નરમ થઈ ગયો, અને પાળેલા હાથીની પેઠે તેણે પોતાની લાજ લૂંટાવવાનું કબૂલ રાખ્યું. અરે! હું તેને પૂરેપૂરો ઝોળખતો હોત, તો તત્કાળ તેનો જીવ લેત; કેમકે તે માત્ર વેર લેવાનો લાગ શોધતો હતો. ચિટ ને તેની કન્યા વિષેના આ મહારા કર્મનું ફળ પરિપાક પામતું હતું; આખરે તેનો સમય આવ્યો એટલે નાગની પેઠે એકદમ તે ઊછળ્યું ને મહારી પાનીએ ડસ્યું.

પણ તે દર્મિયાન, ચિટ ને તેના વેરની ઉપેક્ષા કરીને મહેં મત્ત મધુકરના જેવું જીવન ગાળવા માંડ્યું; પ્રત્યેક કમળનો મધુરસ સૂસવા જેટલો વખત જ સંગ કરી, બધાં કમળોને રસહીન કરી નષ્ટ કરવાનો જ મહેં ધંધો માંડ્યો હતો. તેથી કચરાઈને

નીચે કાઢવામાં પડી ગયેલી પોતાની મનોહર મંજરીઓના હતભાગ્યનો સોચ કરતા વૃક્ષોવાળા બાગ જેવો મહારા રાજ્યનો દેખાવ ધીમે ધીમે થવા લાગ્યો. બહુ થયું ! પ્રયોજન વગરની ઝીણી ઝીણી બાબતો ગણાવીને મહારે તને શામાટે ખોટી કરવી, અને આ હાથીના ખોજિયામાંથી મહારા મોક્ષનો વિલંબ શામાટે કરવો ? પછી રાજ્યની પેઠે મહારા પ્રધાનને માથે રાજ્યભાર નાંખીને એક હઠાએ હું વનમાં શિકારે ગયો. થોડી વારમાં મૃગયાથી કંટાળી મહેં પરિજનને વદાય કર્યા, અને ધીમે ધીમે પગે ચાલતો રખડતો રખડતો હું એકલો ઘેર આવતો હતો. પવનને લીધે થતું બહુ-તું સંગીત સાંભળતો સાંભળતો હું રસળતો રસળતો આવતો હતો. હા, એ સંગીત મહને કેમ વીસરે રે ! એનો સુકોમળ સુર થોડી જ વારમાં થવાના એક સમાગમની મીઠથતું પૂર્વચિહ્ન હતું. એ સમાગમે મહારા આત્માને એક નિમેષમાં બાણે એક ફૂલમાં બળેલો, અને તેનો રંગ બદલી

તેને પ્રથમ રક્તા^૧ કયો અને અન્તે ચેરા પાકા નીલ-
રંગનો કરી દીધો.

હું ધીમે ધીમે રખડતો રખડતો આગળ
ચાલતો હતો તેવામાં વિધિયોગે એવું બન્ધું,
કે મ્હારા ગળામાં હંમેશ પડી રહેતા મ્હોટા દાણાના
મુક્તાહારનો આંકડો પહેળો થઈ ગયો, અને હાર
સરીને જમીન પર પડી ગયો. અને તે જ ક્ષણે,
બાજની જાતના એક પંખીએ, તેના ચળકાટથી
લોભાઈ, અગર કોણ જાણે શાથી, તેના ઉપર એક-
દમ ઝડપ મારી લઈ લીધો. હું માનું છું કે કામ-
હેવે જ પોતાનું ધાર્યું કરવાને કદાચ તે પંખીનું રૂપ
ધર્યું હશે. મ્હારા વિચારમાંથી જાગ્યો હોઈ તેમ
હું ચીસ પાડી તેની પાછળ પડ્યો; પણ થોડું
ઢીંકીને તે પંખીએ ખેંચી, અથવા કદાચ જાણી
જેઈને, પોતાના ન્હારમાંથી હાર ફેંકી દીધો, અને

૧. રાતો એ પ્રેમનો રંગ છે, અને નીલ રંગ તેની પરા-
મણ દેવાને છે.

ઊડી ગયું. હાર પડતો જોઈને હું તેના તરફ દોડ્યો, પણ એકાએક મ્હારા માર્ગમાં એક ઘણી જિંચી દિવાલ આવેલી મ્હેં જોઈ. મ્હારો હાર તે દિવાલની પેલી મેર પડ્યો હતો. અને હું દિવાલ પાસે પહોંચ્યો એટલે મ્હેં દિવાલની પેલી ગમ કોઈનાં પગલાં સાંભળ્યાં. મ્હેં એકદમ જૂમ મારીઃ અરે, આ ભીંતની પેલી મેર જે હોય તેણે જાણવું કે એ હાર મ્હારો છે. કંઈ ઉત્તર ન મળતાં, મ્હેં આમ તેમ નજર ફેરવી, અને પાસેના એક ઝાડની ડાળીઓ પકડી હિંચકો ખાઈ દિવાલ પર ચડી પેલી મેર ડોકિયું કર્યું. અને અરે ! ત્યાં મ્હારી નીચે બગીચામાં એક લલના જિંચું ડોકું કરી મ્હારા તરફ જોતી મ્હેં લીડી; મ્હારો હાર જમીન પર એના પગ આગળ જ પડેલો હતો.

હે પીપળ, મ્હેં તે લલનાનાં અદ્ભુત નયનો જોયાં કે તરત જ, જે હારને માટે હું ત્યાં જઈ ચડ્યો હતો તેનો વિચાર પણ મ્હારા મગજમાંથી ઊડી ગયો, અને એક ક્ષણમાં તે બિલકુલ વીસારે

પડયો. તે વૈદ્ય^૧નાં નયનપદ્મલને કાંઠે તેમની ઊંચાઈ
જેઈ જામિત થએલા મહારા આત્માને જાણે ડૂબાડી
દેવાના હેતુથી તે પંખીએ મ્હને આણી મૂક્યો હતો;
છતાં હું ચકિત થયો તેનું કારણ તેમનું લાવણ્ય જ
નહોતું. કેમકે જોકે તે મહારા તરફ ઊંચાં કરેલાં
હતાં અને જાણે જરાબર મહારી આંખો તરફ
તાકેલાં હતાં, તોપણ તે જરા એ મીચાતાં નહોતાં તેથી
હું ગભરાયો. તે નયનોમાં જિજ્ઞાસા બિલકુલ નહોતી,
તેમ જ ભીરુતા કે લયનો લેશ પણ નહોતો; તો પછી
તેમાં આર્દ્રાન, ક્રોધ, ક્ષોભ, કે લાગણીનો ઊભરો
તો હોય જ શેનો? પરંતુ તે સાગર જેવાં દેખાતાં
હતાં; અને, પાણી પીતાં જનવરથી કે વાતા વાથી
હાલે નહિ એવાં સૂકાં પાંદડાંથી આચ્છાદિત સ્યામ
સપાટીવાળા, વનમધ્યે ડૂબાએલા, ને મન્ત્રના બળે
ગુપ્ત રહેલા કોઈ પવિત્ર જળાશય જેવી, સૂનકાર,
નિર્ભયતા, અવશ્ય^૨ શાન્તિ ને સ્વસ્થતાની અસર

૧. એક જાતનો આસમાની નીલ રંગનો પોષો ખનિજ
પદાર્થ; lapis lazuli.

તે નયનોમાં બાણે જણાતી હતી. તે નિશ્ચય અગાધ ચક્ષુઓનું લક્ષ્ય હું નહિ હોઉં એમ મહેને લાગવાથી, મારા સિવાય ખીજા શેના તરફ તે તાકી રહ્યાં હશે તે સમજવાને હું ડોકું ફેરવત, પણ મહારી આંખો તેમના પરથી ખસેડવાને હું તકન અસમર્થ હતો. એવા કરતાં સાંભળવાની સ્થિતિમાં તે લલના બિભેલી હતી, તેથી તેનું માથું રહેજ પાછળ નમેલું હતું. પણ તેમ થવાથી તેના વિશાળ ને ઉત્કૃષ્ટ વક્ષઃસ્થળ ઉપરના ગોળ છુદ્દાઓ તકન અબાણુતાં બહાર નીકળી મહારા તરફ ઊંચા થયા, અને તેની આંખમાં ના દેખાતાં જિજ્ઞાસા ને ક્ષોભ અતિ આતુરતાથી બાણે દર્શાવવા લાગ્યા. તેની નાજુક શરીર-ચટ્ટિ આંકની પેઠે બિભી રહી ઉપરના ભારને લીધે મધ્યમાંથી કઠક લઈને ભાંગી બચ એવી ચિન્તાથી બાણે ઝેલા ખાતી દેખાતી હતી. મુંઝવણ અને અચંખાના દરિયામાં ફૂળી જઈ હું તેના તરફ ભેતો ભેતો બેઠો હતો, એટલામાં એકએક તેના એક બિધકયા

અને સંભળાય એવા સુખનના અવાજે ધીરે રહીને બોલી: આ દિવાલ પર કોઈ ચડયું હોય એમ મ્હને લાગે છે, તો તે કોણ છે અને અહીં શામાટે આંચું છે ?

ગભરાટ ને અચરજથી મ્હેં જવાબ દીધો, હે મહિરાક્ષી, તારા ચરણે પડેલો પેલો મ્હારો મુક્તાહાર લેવાને હું આ દિવાલ પર ચડ્યો છું. તેણે પૂછ્યું: તું તે હાર પડેલો જુએ છે? મ્હેં કહ્યું: ખરેખર, તારી પેઠે હું તે એકબે જોઈ શકું છું. એટલે તેણે કહ્યું: ત્યારે તું નીચે જિતર, ને હાર લઈ આવ્યો જા. કેમકે હું તને તે આપી શકું એમ નથી, કારણ હું અન્ધ છું.

આ સાંભળતાં તૃષોદધિએ મનમાં નીસાસો નાંખ્યો, અને ધીમે રહીને બોલ્યો: હા ! ખરેખર ! અફસોસ ! એ અન્ધ જ હતી; અને ચોક્કસ એ એની જ આંખો હતી: હવે હું જરૂર સમજ્યો કે આ હાથીની વાત સાચી છે. અને જપની વાત તદ્દન વીસરી જઈ, તેણે તે કથા સાંભળ્યા કરી.

હાથી બોલ્યો: હે પીપળ, તેના શબ્દો સાંભળતાં
 મ્હારા પેટમાં હયા અને આશ્ચર્યથી એવડો મ્હોટો
 ધારકો પડ્યો કે હું દિવાલ પરથી પડતો પડતો
 રહી ગયો. અને હું ખૂબ પાડી ઊઠ્યો: અન્ધ !
 હે સુંદર દુર્ભાગી સ્ત્રી ! પણ ખરેખર તું મન્ત્રક કરે
 છે. શું ! પદ્મચોભિત પદ્મિની કરતાં વધારે રમ્ય અને
 મધ્યરાત્રિએ તારાસમેત ગગનમંડળને લજ્જાવનારી
 તારી આંખો વસ્તુતઃ અન્ધ હોઈ શકે ? તેણે
 શાન્તિથી જવાબ દીધો: છતાં હું કહું છું તેમ જ
 છે. એટલે મ્હેં મારા હાથ પછાડ્યા, અને હયા
 ને નિરાશાથી રડવા જેવો થઈને દીર્ઘ નિવાસ મૂક્યો.
 અને હું બોલી ઊઠ્યો: ધિક્કાર છે તે સ્વપ્નાને જેણે
 તારા જેવી આંખો સરજી, છતાં જે તેમાં સાધારણ
 આંખ જેવી પણ દક્ષિ મૂકવાનું બૂલી ગયો ! એટલે તે
 ખીરથી બોલી: એમ નહિ, સ્વપ્નાનો શાંકે કહાડ મા.

એને બદલે મ્હારો જ વાંક કહાડ, કારણ કે કોઈ પૂર્વજન્મના પાપની યોગ્ય શિક્ષા રૂપે જ આ અન્ધતા આવી છે; મહેં જ—અન્ય કોઈએ નહિ—વાવેલા વૃક્ષનું એ ફળ છે. અથવા, તારે કોઈનાએ વાંક કહાડવો જોઈએ નહિ; કેમકે તારે મ્હારી આંખનું કે મ્હારું બિલકુલ કામ નથી, પણ તારે તો તારા હારનું કામ છે. મહેં કહ્યું તેમ, આવ ને સત્વર હાર લઈ ચાલ્યો જા.

મહેં જોલથી એક ક્ષણભર એના સ્ક્રામું જોયું, અને હું ભાર દઈ બોલ્યોઃ તું જ લે એ હાર; હવે તે મ્હારો નથી, કેમકે તેના યોગ્ય માલિકને ચરણે તે પડ્યો છે; મ્હારી પાસેથી ચોરી જઈ તેને આ સ્થિતિમાં મૂકનાર પંખીએ ખરેખર ડહાપણનું કામ કર્યું છે. મ્હને દિલગીરી એટલી જ છે, કે અફસોસ ! તું એ જોઈ શકતી નથી; તારા જેવા સૈન્દર્યને જ એ લાયક છે. તેણે તે અનિમેષ ચક્ષુથી જાણે મ્હારા તરફ જોયું, અને સ્મિત કરી કહ્યુંઃ જાઈ, મ્હારે

તારૂં એ શું કામ છે, અને તારા હારણું એ શું કામ છે ? ચાલ, હવે, જેને સાંભળવું બદાસ્ત નથી તેવા જનની સાથે દિવાલ પર રહીને ઘેલી ઘેલી વાત કરવી જવા દે; પરંતુ તારો હાર લઈ વહાય થા.

હો પીપળ, તને બરાબર સમજાય એવી રીતે હું બધી હકીકત કહું છું કે કેમ, તે વિષે મ્હને જરા શક રહે છે. પરંતુ તું એટલું તો બાણુ, કે હું દિવાલ પર આવી ચડ્યો તે ક્ષણથી હું બહાર પડી ગયો. કેમકે તેનાં નયનોએ મ્હારા પર કરેલી અસર તેના કંઠથી પૂરેપૂરી બમી, અને તેના સ્મિતથી મ્હારું હૃદય પરવશ બની અત્યાનન્દ ને ઉત્કંઠામાં આવી એક પાંદડાની પેઠે હાલવા લાગ્યું. તેથી હું એટલો બધો ક્ષુબ્ધ થઈ કંપવા લાગ્યો કે દિવાલ પર બેબેબેબે ટકી રહ્યો. કોઈ અપૂર્વ સ્ત્રી તરફ હું એતો હતો એમ મ્હને જ્ઞાન થયું, અને એક પલ-કારામાં મ્હારો જુતાકાળનો અનુભવ હું વીસરી ગયો. અતિશય હર્ષથી ને નિશ્ચિન્તા ઉઘ્ર આવેશથી મ્હને

હું મનમાં કહેવા લાગ્યોઃ અહો, લાવણની જે
પરાક્રમ્ય સ્વપ્નામાં હું કલ્પતો હતો તેનાં ખરેખર
દર્શન હવે મહને આ ક્ષણે કરાવ્યાં જણાય છે. અને
શું ! હે અનુપમ સુન્દરી, તારો મેળાપ થયો કે
તરત જ તું મહને વદાય થવાનું કહે છે ? ના, ના;
ત્રણે લોકના બદલામાં પણ હું હવે તારાથી જરા
દૂર ખસવાને કબૂલ થાઉં નહિ. અને હવે, તારી
ધમ્મજ હોય કે ન હોય, પણ હું તને મહારી પત્ની
અને રાણી બનાવીશ.

અને તે જ ક્ષણે હું ધારૂં છું કે કદામદેવે જ
મારા હૃદયમાં એક વિચાર સૂઝાડ્યો. નીચે શાન્તિથી
રાહ જોતી તે સ્ત્રી બધી મહેં તીવ્ર સ્નેહથી જોયું,
અને મનમાં ધીરેથી કહ્યું : હે અલબેલો, તારી ઉપ-
રાંત થઈને, તેમજ પૃથ્વી તથા સ્વર્ગની સર્વ શક્તિ-
ઓની ઉપરાંત થઈને, હું તારી પાસે રહીશ. પછી
મહેંથી તેને કહ્યું : મહારો છૂટકો નથી, અને તારી
રખા છે, એટલે હું નીચે જિતરૂં છું, અને હારલઈ

આજ્યો જઈશ. એમ કહી મહેં દિવાલ પરથી જાણી
 ભેઈને કહંગો ભૂરકો માર્યો; મહારો ઇરાદો એવો
 હતો કે કૂદતાં મહને વાગ્યું એમ હું કહીશ, પણ
 મહારી ભાવના એવી સખજ હતી કે બન્યું એવું
 કે મહને ખરેખર વાગ્યું જ. હું ગાંસડીની પેઠે
 પડ્યો, તેથી મહારો પગ જમીન પર તે સીની પાસે
 જ કચર્યો; અને તે ખડીને પાછી ખસી ગઈ. મહેં
 ચીસ પાડી અને ખરેખર તે ઢાંગની ચીસ નહોતી.
 તરત જ દયાર્દ્ર કંઠે તે બોલી: અરેરે! મહારી અ-
 શક્તિના કારણે તને ઈજા થઈ લાગે છે. તને વાગ્યું?
 મહેં કહ્યું: ના, કંઈ નહિ. મહને જરા વીસામો
 લેવા દે, પછી હું જઈશ. તે ખંચાઈ, અને અ-
 નિશ્ચિત મને બોલી: આ એક દુર્ભાગ્ય અને સંકટની
 વાત થઈ પડી. કેમકે હું તને ઓળખતી નથી,
 તારે વિષે કંઈ જાણતી નથી; માટે મહારાથી તારી
 પાસે રહેવાય નહિ. છતાં, તારા બોલથી તારા
 ગુણ સૂચવાતા હોય, તો મહને લાગે છે કે મહારે

તારી બ્હોક રાખવાની જરૂર નથી. મહેં ઊતાવળે કહ્યું: જરા એ બ્હીશ નહિ; હું તને મ્હારું નામકામ જણાવીશ, અને તારું નામકામ સાંભળીશ. તું કોઈ સાધારણ પુરુષની સ્ત્રી નથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે જ. તે બોલી: મ્હારું નામ વત્સલરી છે, મ્હારા પતિ રાજાના પ્રધાન છે. આ જ શહેરમાં નહિ પણ બીજાં એ શહેરમાં એમનું નામ બાળીનું છે, એટલે તું પણ બાળુતો હોઈશ.

હું ફરીથી એક વાર અમકયો. અને મ્હોટેથી બોલી ઊઠ્યો: શું ! તૃપોદધિની પત્ની ? તેણે કહ્યું: હા, તું ખરોખર બાળે છે. એટલે હું ફરીથી બોલ્યો: હેં ! ખરેખર ? તૃપોદધિની ? બોલતાં બોલતાં મહેં તેની બણી હેબક ખાઈને બેસું. અને હું મનમાં ધીરથી બબડ્યો: અફસોસ ! અફસોસ ! આ વિશાળ ત્રિ-લોકીમાંથી કોઈ બીજાની પત્ની હોત-ફક્ત એની ના હોત-તો કેવું સાડું !

આ સાંભળતાં તૃષોદધિ મનમાં બોલી ઊઠ્યોઃ
હા, ખરેખર, તારું કહેવું ખરું છે. મહારા સિવાય
બીજો કોઈ એનો પતિ હોત તો ખરેખર સારું થાત.
અને જપની વાત વીસરી જઈ, તેણે ફોલથી કથા
સાંભળ્યા કરી.

હાથી બોલ્યો: પીપળ, આશ્ચર્ય ને ભયરૂપી
 વજ્રથી વીંધાઈ હું તેના તરફ તાકી રહ્યો હતો
 એવામાં માફ હેયું ભાંગી ગયું: કેમકે ભૂલે ભૂલે હું
 મહારા પ્રધાનનો દ્રોહી બન્યો અને તેની પત્નીનો
 પૂજક બની ગયો, એમ મહને જણાયું. હું સારી
 પેઠે સમજતો હતો, કે પ્રેમ કૃતજ્ઞતા કરતાં બળવત્તર
 બનશે, મિત્રતા કરતાં વધારે શક્તિમાન નીવડશે,
 અને મહારા પ્રધાનનું આવી બન્યું. મહેં વિચાર
 કર્યો: અરે ! દેવ ને કામદેવે સંપ કરી, જેનો સમા-
 ગમ ન જ થાય તો સાફ એમ મહેં નિશ્ચય કર્યો
 હતો તેના જ સમાગમમાં, બાણે મહારી ઇચ્છા
 વિરુદ્ધ, મહને લાવી મૂક્યો, અને જેની હું સન્માન-
 થી પૂજા કરું તેનું જ અપમાન કરવાનો પ્રસંગ
 આવ્યો. પણ હવે શું કરું ? જે થવાનું છે તે થાય
 છે જ-એ હું સારી પેઠે સમજ્યો; હું, તે, ને તેનો

પતિ નિમિત્ત માત્ર હીએ, અને અમારા કરતાં
બગવાન શક્તિઓ નચાવે છે તેમ નાચીએ છીએ.
વળી એક વાર હું બગડ્યોઃ વત્સતરી; તૃષોદધિ; એમ
બને જ નહિ. એટલામાં તે બોલી: તું કોણ છે ?
મહેને ને મહારા પતિને તું સારી પેઠે ઓળખતો
જણાય છે; પણ આ બાબતમાં તને આટલો બધો
વિસ્મય કેમ થાય છે વાડ ?

તેના સ્કામું બેતાં હું કંપી બિડ્યો, અને
મનમાં બોલ્યો: તે દેખતી નથી એ એક રીતે ઠીક છે.
હું કોણ છું તે તેને કહેવાની મ્હારી હિંમત ચાલતી
નથી; કેમકે તેમ કરવાથી આખી વાત મારી બય;
કરણ કે મહારા ચારિત્ર વિષે બિડતી વાત તેણે સાંભળી
જ હશે. પછી એક ક્ષણ વિચાર કરી હું એકદમ
ખડખડ હસી પડ્યો, અને બોલ્યો: હે તૃષોદધિની
પત્ની, કોઈ તને કામ સોંપે ને કહે, કે સમ સમ
કરતી રાતે ભરદરિયે જઈ ફલાણી વીંટી ગળી જનાર
એક ન્હાના મીનને અગાધ જળમાંથી પકડી લાવ;

અને તું ત્યાં જાય ને આંખ મીંચીને પાણીમાં હાથ નાંખતાં તારા હાથમાં તે જ મીન આવી જાય, તો તું જ કહે કે જે વસ્તુ ગમે તેવા બુદ્ધિબળથી શોધી શકાય નહિ તે અકસ્માત તારા હાથમાં આવવાથી તું પણ વિસ્મિત ના થાય? તેણે મોંમાં મલકાવી પૂછ્યું: ત્યારે તે મીન કયું વાડું? હું કે તે? મોં કહ્યું: તાડું સુંદર ગળું તે મીન છે, કેમકે પેલા હારને તારે ગળે વીંટળાવાતું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તારા પતિ આપણને બેને ભેગાં બુએ તો તે તારા પર ગુસ્સે થાય એમ જરૂર તને ખૂંક લાગે છે, અને તેથી તને મહારા વિષે જોમ આવતો જણાય છે; માટે મહારે તને કહેવું જોઈએ કે તે મહને અહીંથી વદાય કરી દીધો હોત તો તારો પતિ જરૂર તને ઠપકો દેત. આ વાત તે હમણાં ઘેર આવશે એટલે તે પોતે જ તને સ્પષ્ટ કહેશે. કેમકે હું એક રાજપુત્ર છું, અને એક પડોશનાં રાજાનો ખાનગી એલચી છું. તારા પતિની રાજ-

નીતિને લીધે મહારા રાજાને એક અમૂલ્ય લાભ થયો છે. પણ તારા પતિએ બિલકુલ ઇનામ લેવા ના પાડી, તેથી મહારા સ્વામીએ-મહારા રાજાએ-મહને કહ્યું: કૃતજ્ઞતા, નદીની પેઠે, એક બાળુએ રોકવાથી બીજી બાળુએ ફૂટી નીકળે છે; અને તૃણોદયિને હું કંઈ આપી શકું એમ નથી, તોપણ તેની સ્ત્રીને માટે તો હું કંઈ ભેટ મોકલું જ. કેમકે મહેં સાંભળ્યું છે કે તે એક અનુપમ સુંદરી છે. માટે તું આ મુક્તાહાર લઈ જા, અને એ ખોવાશે તો તારું માથું ફૂલ સમજાશે. રાતદહાડે ઘોડેસવાર થઈ ફરે રાજાની નગરીમાં પહોંચ, પ્રધાનને શોધી કહાડ, અને આપની પત્ની વત્સલરી ક્યાં છે એમ પૂછ. તે તારા સમક્ષ આવીને બિબી રહે ત્યારે આ હાર તારે હાથે જ તેના ગળામાં પહેરાવજે, અને કહેજે: આ ચિન્નૈથી રાજા અન્દ્રદત્ત જણાવે છે કે તારા અને તારા પતિના આભારના ભાર તમે હું હંમેશ દબાએલો રહીશ, અને સંકટને સમયે આ

હાર મહને બોલવાવશે. તો હું તમારી બહાર કરીશ. અને હવે, તું મહને જડી તેથી હું ખૂબ ખુશ થયો છું; કેમકે આ હાર ખોવાય તો મહારું માથું ઊડી જાય એ ખડીકથી હું નીકળ્યો. ત્યારનો ખિલકુલ ઊધ્યો નથી. જે પંખીએ આ હાર મહારા હાથમાંથી જૂંટાવી તારી પાસે નાંખ્યો તે ખરેખર દોષ દેવતા હશે, કેમકે તે ડોની પાસે લઈ જવાનો છે તે પંખી કેમ જાણી શકે? માટે એ હાર તું લે, અને તારો પતિ તે જુએ ત્યારે મહને બોલાવજે: એટલે હું તેને બધી વાત કહી ચાલ્યો જઈશ.

આ બધું તેણે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું, અને હું આ ગપ મારતો હતો તે વખતે બાહ્યે બરોબર મહારી રહ્યો તે જોઈ રહી હતી તેથી હું ધૂંજી ગયો. તે મહને દેખતી નથી એ વિચારથી હું ખુશ થતો હતો, પણ તે સાથેજ તે અન્ધ છે એ વિષે મહને શંકા થતી હતી. હું કહી રહ્યો એટલે તે વિચારમાં ઊભી રહી. તે વખતે હું તેને નિહાળતો હતો.

આખરે જે થવાનું હોય તે થાય, પણ અમારી
 વાતચીત લાંબી ચાલે અને હું તેને નીરાંતે નિહાળી
 શકું, એવી આશાએ મહેં એક ખરેખરું જુઠાણું
 ઊભું કર્યું એ જોઈ મહેને અત્યંત હર્ષ થયો. થોડી
 વારે તે બોલી: ક્યાં છે એ હાર ત્યારે? મહારા
 તરફ જે કમળ જેવી હથેળી તેણે ધરી હતી તેમાં
 મહેં તે હાર મૂક્યો, અને મૂકતાં મૂકતાં તેની ભુજ-
 લતા તરફ મહેં છાનાંમનાં કોઈ જુએ નહિ તેમ
 દુષ્ટ બુદ્ધિથી નજર કરી લીધી. તેણે તે હાર લીધો,
 બધે હાથ ફેરવી જોયો, અને પેલા ઘરડા જોગી
 આગળ થઈને હું આવ્યો ત્યારે તે જેમ માળાના
 મણકા ફેરવતો હતો તેમ એકે એક મોતી તેણે ગણી
 જોયું. તે વખતે હું તેના ભણી તાકીને જોઈ રહ્યો
 હતો, ત્યાસ પણ ભાગ્યે જ લેતો હતો. થોડી વારે
 તે બોલી: આ મોતી તો બહુ મોટાં છે, નહિ
 વારૂં? મહેં કહ્યું: સમુદ્રમાં પણ એની જોડ નથી.
 તેણે રહેજ નીસાસો નાંખ્યો, ને દિલગીરીથી બોલી:
 મહારા કરતાં કોઈ બીજી આંખોને માટે આ સુંદર

મોતી છે. હું જુહુ જ આતુરતાથી જોઈ રહ્યો, અને મનમાં બોલ્યો: અરે ! આ મધુર સુંદરી એની બીજી બધી બિતરતી બહેનોના જેવી જ હશે, અને તે જોઈ શક્તી નથી તે મોતીથી લોભાતી હશે ? હે પીપળ, જોકે મહુને તો તેથી લાભ હતો, છતાં તે બીજી સોચો જેવી છે એમ માની મહુને ઘણું દુઃખ થયું. અરે ! પણ મહેં તેને અન્યાય કર્યો, અને તેને આગળથી નહિ: કેમકે તેના હૃદયમાં હું ના કળી શક્યો એવો ભાવ હતો.

પછી એકાએક, મહારી અટકળ પ્રમાણે અર્ધું મશકરીમાં અને અર્ધું પહેરી જોવાની કંઈક ઇચ્છાથી, તેણે હારના બે છેડા હાથમાં પકડ્યા અને પોતાને ગળે ભેરવવા ગઈ. પેલાં ભાવ્યશાળી મોતી એક ક્ષણભર તેના ઉન્નત વક્ષ:સ્થળ ઉપર વિરાજ્યાં. પણ તે ક્ષણે કેવળ ગભરાટમાં હું આત્મસંયમ સખી શક્યો નહિ. હું આગળ ધસ્યો ને બિતાવળે કહેવા લાગ્યો: એમ નહિ, તને આંકડો ભેરવતાં આવડતું

નથી. તે અન્ધ હતી એટલે મહારા ઇરાદો કળી શકી નહિ, તેથી તે મ્હને રોકે તે પહેલાં મહેં મહારા બંને હાથ-ઉંમત્તતા ને ભયથી ધ્રુજતા અને પોતાની ધૃષ્ટતાથી ચકિત થઈ કંપતા મહારા બંને હાથ-તેના ગળાની આસપાસ એકદમ મૂક્યા, અને હારના બંને છેડા હાથમાં લઈ એકઠા કરી હું આંકડો ભેરવવા જતો હતો. અને તે જ ક્ષણે મહેં જોયું, તો અકસ્મત નિરાશા રૂપી કાળાં અને વ્યગ્રકતાં પાણીથી ભરપૂર ગુહાઓ જેવી આંખે મહારા પ્રત્યે જોતો તેનો પતિ તૃપોદપિ બાગમાં દૂર ઊભેલો હોયો !

આ સાંભળતાં તૃપોદપિએ મનમાં નિશ્વાસ મૂક્યો. તે ક્ષણના સંસ્મરણથી તેના હૃદયમાં આજ ઊઠી ને બેઠાં બેઠાં તેણે દુઃખથી શરીર મરડ્યું. જપ જપવાતું બિલકુલ ભૂલી જઈ, તે કથાશેષ સાંભળવાને ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યો.

હાથી બોલ્યો: પીપળ, અમારી આંખે આંખ
 મળતાં સાપની ઉમ્મ દૃષ્ટિથી મોહિત થએલા પક્ષીની
 પેઠે હું કેવળ સ્તબ્ધ બિભો રહ્યો, ને હું શું કરતો
 હતો તેમજ મહારા હાથમાં હું શું આલો રહ્યો
 હતો તેનું બિલકુલ જ્ઞાન ભૂલી ગયો. તે તે એક-
 એક પાછો ફર્યો અને પાંખું જોયા વગરજ ચાલતો
 થયો. તેજ ક્ષણે તેનો પતિ ત્યાં આવ્યો હતો તેથી
 હું સ્તબ્ધ બની ગયો એ વાતથી તદ્દન અજાણ
 વત્સલરીએ મહને એટલા જોરથી ધક્કો માર્યો, કે
 હું પડતાં પડતાં રહી ગયો. તેના પતિએ ભંગાણ
 પકળ્યું એ જ વિચારમાં લીન થઈ હું સ્વપ્નામાં હોઉં
 તેમ તેના તરફ તાકી રહ્યો, તે વેળાએ મહેં તેના
 મહેં પર ક્રોધને લીધે ઉવાના જેવી રતાશ ચડી
 આવતી જોઈ, અને એક સણીની પેઠે બિભો રહી
 તેણે પોતાની વક્ર ભૂકુટિ ચડાવી, ને ક્રોધથી કંપતા

અવાજે તે જાણી બિહીઃ બાપડા, હું અબજા
હું તેનો તું લાલ લેવાની હિંમત કરે છે કેમ ?
જા, મર અહીંથી; મહારી પાસે આવવું હોય
તો મહારા પતિની આજ્ઞા સિવાય નહિ બને. એમ
કહી તેણે પેલો વણુખાંધેલો હાર પોતાના ગળા-
માંથી ખેંચી જોસબંધ ફેંછી દીધો, અને તે ક્યાં પકશે
તેની જરા એ પરવા કરી નહિ. હું તો તેના
બિઠળાટથી અને તેના પતિના દર્શનથી એવો દબાઈ
ગયો કે ક્ષોભમાં મહેં એકદમ તેનું કહેવું માથે
ચડાવ્યું. મહેં કહ્યું: હે તૃપોદધિની સ્ત્રી, તું ભૂલ કરે
છે અને અન્યાય કરે છે, પણ હું તારી આજ્ઞા માથે
ચડાવું છું. હારની વાત તદ્દન વીસરી જઈ હું
દિવાલ પર ચડી ગયો, ને બિતાવળે ઘેર જતાં આમ
વિચાર કરવા લાગ્યો: હવે, ઘણું કરીને તે તેને મારી
નાંખશે. અને જો એમ થશે તો હું પોતે જ કમોતે
મરીશ, કેમકે મહારાથી તેના વગર જીવાશે નહિ.
પણ કરવું શું ? હું ઘેર પહોંચ્યો કે તરત જ મહેં

જિતાવળે તૃષોદધિને તેડું મોકલ્યું, અગરજો તે આવશે ત્યારે તેને હું શું કહીશ તેનો મહેં વિચાર કર્યો ન હતો. પણ તરત જ મહારા હૂતો પાછા આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા: મહારાજ, તૃષોદધિ તો કંઈ એ જડતા નથી. જેવા જડે કે તરત જ તેમને અહીં લાવજો એવો હુકમ કરી મહેં તેમને વદાય કર્યા. તે આખી રાત મહુને જિંઘ આવી નહિ, હું આતુરતાથી રાહ જોતો બેઠો; વત્સલરીની મૂર્તિ મહારા મહેં આગળ તર્યા કરતી હતી, અને તેનો જાન જશે એમ મહુને ભય રહેતો હતો. સહવારમાં પેલા હૂતો ફરીથી આવ્યા અને બોલ્યા: મહારાજ, તૃષોદધિ અદૃશ્ય થઈ ગયા છે; તે ક્યાં ગયા છે તે વિષેની અથવા બીજી કંઈ પણ માહિતી કંઈ આપતું નથી.

આ સાંભળી મહેં વિચાર કર્યો: ખરેખર, તે કંઈક ઠેકાણે ભરાઈ બેઠો છે, કેમકે તેને એમ ખ્હીક લાગતી હશે કે સજા હવે મહુને મારી નાંખશે. મહેં બધે

ઠેકાણે તેની તપાસ કરવા માણસો મોકલ્યાં; અને તે દર્મિયાન હું સુમ રીતે પેલા બાગ આગળ ફરીથી ગયો; દિવાલ પર ચડ્યો, પણ તે બાગ સૂનો હતો, કેમકે વત્સતરી ત્યાં ન હતો. નિરાશાથી કાયર થઈ થોડી વાર પછી હું ઘેર પાછો આવ્યો, અને મ્હને સમાચાર મળ્યા કે હજી સુધી તૃપોદધિનો ક્યાંએ પત્તો મળતો નથી. આમ ઘણા દિવસ આશુ; હું રાજ તે બાગમાં વત્સતરીને શોધવા જતો, પણ બ્યર્થ; જાણે તેણે ને તૃપોદધિએ પાછળ કાંઈ પણ નામ નિશાની મૂક્યા વગર સાથે જ ગૂમ થઈ જવાનો પ્રપંચ રચ્યો હોય એમ જણાવા લાગ્યું. પણ થોડે કાળે મ્હને એમ જણાયું કે તૃપોદધિની પત્ની મહારી પેઠે જ તેની તપાસમાં છે, ત્યારે મહેં તેને સબ તરફનો એક સંદેશો મોકલ્યો, અને કહાબ્યું: તારો પતિ ગૂમ થઈ ગયો છે; કોઈ શત્રુએ એને મારી નાંખ્યો હોય એમ મ્હને ઘણા ભય રહે છે; અને તેની બુદ્ધિને અલાયે મહારૂં રાજ્ય અબ્યવસ્થિત થઈ ગયું છે. તેને શોધી કહાડવાને હું ભગીરથ પ્રયત્ન

કરી રહ્યા છું, તે તને વિદિત છે. તું જરા પણ ગભરાઈશ નહિ. કહાય તે પોતાની રાજનીતિને અંગે બાણી ભેઈને ક્યાંક નીકળી પડ્યો હશે.

આખરે, અસહ્ય સોસથી પીડિત થઈ અને તેના વિયોગ વધારે વખત સહન કરવાને અશક્ત બની હું રાજની પેઠે એક દહાડે બાગ આગળ ગયો, દિવાલ પર ચડ્યો, અને નીચે જોયું. અહા ! તે ત્યાં પાછી બિભેલી હતી, દિવાલ પર મ્હારી તરફ જોતી હતી, અને પહેલાંની પેઠે કાન ઢઈ સાંભળતી હતી. તેનાં દર્શનથી મ્હારા હૃદયમાં હરખ તે માય નહિ. એકદમ, રજા માઝ્યા વગર જ, હું દિવાલ પરથી નીચે ફરી પડ્યો, અને તેના બાણી ગયો; અને હું ચાલતો હતો તે વારે મ્હારા પગ તળે કંઈક હાલ્યું. મ્હેં જોયું તો હાર લીધો. તેણે ફંદી લીધો હતો ત્યારનો તે ત્યાં જ પડી રહ્યો હતો. તેને ત્યાં પડેલો રહેવા હઈ હું બોલ્યો: હે તૃષ્ણ-દક્ષિની પત્ની, મ્હેં તને આખરે શોધી કહાડી લાગે

છે. હવે વિલાંબ કર્યા વગર સાંભળ; મ્હને ખીક રહે છે કે કહાય આટલી સંભાળ લીધા છતાં આપણી વાતચીત કોઈ ચાર સાંભળી નય. તેણે શાંતિથી પૂછ્યું: શું છે ? મ્હેં કહ્યું: તું જાણે છે કે આપણો પ્રથમ મેળાપ થયો ત્યારનો તારો પતિ ગૂમ થઈ ગયો છે. તેણે કહ્યું: હા, હું જાણું છું. મ્હેં પૂછ્યું: તે ક્યાં ગયો છે તે તું જાણે છે ? તેણે કહ્યું: ના. હું બોલ્યો: હું તને તે કહેવા અહીં આબોધું છું. કેમકે હું તારી પાસેથી ગયો કે તરત જ હું તેની પાસે જઈ પહોંચ્યો; અને તે વખતે તે પ્રવાસે નીકળવાની તૈયારીમાં હતો. મ્હેં તેને બગીચામાંના આપણા સમાગમની વાત કહી. તે તેણે સાંભળી, અને હું કહી રહ્યો એટલે તે ઊતાવળે બોલ્યો: અત્યારે મુક્તાહારનો વખત નથી. કેમકે મ્હને જાતભી મળી છે કે રુરુ રાજાએ કોઈકે પ્રકારે મ્હારી પત્નીનાં દર્શન કર્યા છે, અને તે તેના પર એટલો બધો મોહિત થઈ ગયો છે કે તેને નિંદ પણ આવતી નથી. તે

હવે શું કરશે તે હું સારી પેઠે સમજું છું, કેમકે
 બીજી સ્ત્રીઓ તરફનું તેનું વર્તન જગજાહેર છે.
 માટે હજી વખત છે, અને હું ન્હાસી બાઈ છું;
 કારણ કે જો તે મ્હને પકડી શકે, તો હું ને તે
 બંને સમઝીએ છીએ કે તે વત્સલરીને પણ પકડી
 શકે. જ્યાં હું ત્યાં જ તે, કેમકે તેના જેવી સાધ્વી
 સ્ત્રી સ્વપ્નમાં પણ પતિનો ત્યાગ કરી શકે નહિ.
 પણ જો હું તેના પંખમાંથી બહાર છટકી બાઈ—
 અને હું હમણાં જ ન્હાસી જવાનો છું—તો મ્હારી
 પત્ની પણ સલામત રહે. કારણ કે તે હચોક તેનું
 હરણ કરી શકે નહિ, થોડા વખત સુધી તો તેમ
 નહિ જ કરી શકે, અને તે દરમિયાન હું તેને ગ્રાસ
 રીતે ખસેડી લઈશ. અને હવે ખરી અણીને વખતે
 કોઈ દેવે જ તને મ્હારી પાસે મોકલ્યો લાગે છે;
 અને કોઈ પણ મુજ્જાહાર કરતાં વધારે કિંમતી
 વસ્તુ તરીકે હું તને મ્હારી પત્ની સોંપું છું. જલ્દી
 તેની પાસે બા, કેમકે તારા પર કોઈ બહેમાણે નહિ,

અને તેને મહારી પાસે લઈ આવ. મહારા ધરના કોઈ માણસને આ વાત કહીશ નહિ, કેમકે તે બધાં રાજથી બહીએ છે, અને કદાચ ખાનગી રીતે રાજાએ તેમને લાંચ પણ આપી હોય. પણ તારે રાજાનો શિકાર પડાવી લેવામાં મહને મદદ કરવી જ જોઈશે. પછી તેણે મહને પોતાની સંતાવાની જગા બતાવી અને ત્યાંથી ચાલતો થયો. તે દિવસથી દર-રોજ હું તને આ બગીચામાં શોધું છું, અને તેના ધરતું કોઈ ન જાણે એવી રીતે તને મળવાનો પ્રયત્ન કર્યો કરું છું. આજે આખરે તારો મેળાપ થયો છે, અને હવે તને લઈ જવા માટે હું ક્યારે અને કેવી રીતે આવું તેની યોગવધુ કરવી જ બાકી રહી છે. ચિલ્બ મા કર, કેમકે રાજા તારી તપાસમાં જ છે; અને ઘડી બાય છે તે વરસ જેટલી છે. આ હારથી જ તને મહારા પર વિશ્વાસ આવવો જોઈએ. જો, તેં ફેંકી દીધો હતો ત્યાં ને ત્યાં જ તે પડેલો છે; મહારે લઈ જવો હોત તો માત્ર ઊંચકી લેવાનો જ હતો.

આ સાંભળતાં તૃષોદધિએ હાંત પીસ્યા, અને
 મનમાં ઉદ્ગાર કહાડ્યોઃ હા ! જૂઠા રાજા, અસત્ય-
 વાદી ચોર, આ હાથીની તો શું, પણ એથી વધારે
 નીચ ચોનિમાં જન્મવાને તું લાયક જ છે.

હાથી બોલ્યોઃ પીપળ, હું અટક્યો એટલે તે
 અનિમેષ આંખોવાળી સ્ત્રી મહારા તરફ તિરસ્કારથી
 ખડખડ ખડખડ હસી પડી. તેના અદ્ભુતસના
 પ્રવાહથી સ્તબ્ધ બની જઈ હું મુંઝવણમાં જ ઊભો
 હતો, એટલામાં તે એકાએક બંધ થઈ ગઈ, ને બોલીઃ
 હે રુરુ રાજા, તારી અદ્ભુત કપટમય બુદ્ધિને માટે
 હું તને અન્તઃકરણપૂર્વક અભિનન્દન દઉં છું. મહેને
 છેતરવાને તું બીજો શો પ્રપંચ રચશે તે બાજુવાને
 હું ઉત્સુક હતી. તારી હુઆઈ એઈ મહેને આનંદ
 થાય છે, અને તું તારા ધંધામાં અને સ્ત્રીજાતિને
 ફોસલાવવાની કળામાં એટલો નિપુણ છે, કે હું
 ધારૂં છું કે રાજા ભર્તૃહરિ પણ તારી તોલે આવે
 નહિ. પણ હવે પાણી પેઠે અસત્ય ને કપટરૂપી
 કાઠવમાં આગોટવું મૂકી દે, અને મહેને સાચેસાચું
 કહે કે તેં મહારા પતિની શી બહલે કરી છે ? તું

બાણ કે મહારે તને આ પ્રશ્ન પૂછવો ન હોત તો તું મહેને આજે અહીં જોઈ શકત જ નહિ. તેં તેને મારી નાંખ્યો છે, કે સંતાડી દીધો છે, કે શું કર્યું છે ?

તે બોલતી હતી ત્યારે મહારા પર પ્રહાર થયો હોય તેમ હું આકુળબ્યાકુળ થઈ ગયો. અને મહેં ઉદ્ગાર કહાડ્યો: હે સતી, તું સ્વપ્નામાં છે ? નહિ તો આમ બકવાટ ન કરે. એટલે તેણે પોતાનો નામ્બુક પગ ગુસ્સામાં જમીન પર પછાડ્યો. અને દહતાથી છતાં તિરસ્કારથી બોલી: હે રાજા, મધ્યાહ્ને સૂયે ઢાંક્યો રહે પણ રાત્રી ઢાંક્યો ન રહે, એ હજી તારા અનુભવથી તું શીખ્યો નથી ? અને સેંકડે સ્ત્રીઓના સમાગમથી પણ તને હજી ખબર પડી નથી, કે કપટ અને કળામાં નિષ્ણાત રાજાને પણ એક સ્ત્રી-મહારા જેવી અપૂર્ણ સ્ત્રી પણ-કપટના ભેદ શીખવી શકે ? શું તું એક અન્ધ જનથી પણ મહાત થઈ ગયો ? એના જેવી નમ્ર સ્ત્રીને પણ આમ ગર્વિષ્ઠ થવાનું એકાએક કારણ મળ્યું તેથી

સ્તબ્ધ બની જઈ હું તેના સ્થાને તાકી રહ્યો હતો. તેનાં લાવણ્ય અને કળાએ મહારા ક્રોધને હરી લીધો ને હું વિવશ બની ગયો. એટલામાં તે હસી પડી ને તરત જ બોલી: અરે ! આખરે તું સૂપ થઈ ગયો, અને અસત્ય ને બદલે સત્ય બોલવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તારી વાચાળતા ક્યાં ગઈ ? તું રાજા છે એવો મ્હને પ્રથમથી જ બ્હેમ પડ્યો હતો, કારણ કે તારા અવાજમાં ઉપરિપલ્લાનો ઘોષ સંભળાતો હતો, અને એટલા જ માટે મ્હેં બાણી જોઈ ને તારા હારને હાથમાં લીધો હતો, અને તેની કિંમત વિશે ખાતરી કરી હતી. મ્હેં તે વખતે મનમાં વિચાર્યું: આ આભૂષણ રાજા સિવાય કોઈનું હોય જ નહિ. એ હાર એક પક્ષી અહીં લઈ આવ્યું એ વાત પણ પેલી મીનની વાતની પેઠે જોડી કહાડેલો જ હતી, એ હું સારી પેઠે સમજું છું. મ્હને ફસાવવાને માટે લાલચ તરીકે જ તું એ હાર લાવ્યો હતો. શ્રીબતિના સ્વભાવથી વાકેફ હોઈ તેં એ વડે મ્હને ફસાવવાની

ઉમેદ રાખી હતી. ત્યાર પછી, તને ખબર પડે નહિ એવી રીતે, એક બે દિવસ પર, રાજાને અચાજ સંભળાય એવી જગાએ હું પાલખીમાં બેસીને ગઈ, અને ખરેખર મહેં તારો સાદ જોળખ્યો. માટે હવે ઠાંકપિછોડો કરવો મૂકી દે, કેમકે અન્ધ જન પણ રહેજ સમજી શકે એટલી બધી વાત જિઘાંસી છે. અને મહેને કહે કે તેં મહારા પતિની શી બહેલે કરી છે ? પત્નીને ભેટવાના પૂર્વરંગ રૂપે તેં પતિનું ખૂન તો કર્યું નથી ?

મહેં જિતાવળમાં જવાબ દીધોઃ હે અજબ સુંદરી, તારો પતિ અલ્લેપ થઈ ગયો તે વિષે હું તારા જેવો જ અબાણુ ન હોઉં તો મહારા જીવના જ સમ. બદકે, તેને શોધી કહાડવા મહેં બ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તે કેમ ગુમ થઈ ગયો તે હું કળી શકતો નથી. તેણે કહ્યુંઃ તું વાત જિઘાંસવાનું કરે છેઃ તેની ન્હાસલાગનું કારણ તું જાણે ન જાણતો હોય, પણ હું તો જાણું છું. મહારી ખાતરી છે, કે મહારા ઉપરના તારા પ્રપંચ સાથે તે વાતને ગમે તે પ્રકારે

સંબંધ હોવો જ જોઈએ. કેમકે જોકે મહને સમ-
જણ પડતી નથી તોપણ એ બંને વચ્ચે એકી વખતે
બનેલી છે.

પીપળ, તે બોલતી હતી ત્યારે તેની બુદ્ધિથી
હું ચકિત થઈ ગયો. જોકે તેની અન્યતાના કારણે
તેણે તેના પતિને મ્હારી પેઠે બગીચામાં જોયો નહોતો,
તથાપિ તેણે સત્ય લગભગ શોધી કઢાડ્યું. હું
બોલ્યો: વત્સલરી, હું સમ ખાઈને કહું છું કે તારો
પતિ સ્વેચ્છાથી જ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે, અને તેની
સ્થાને કશો એ પ્રપંચ સ્વયં રૂપી પાપ મહેં કર્યું
નથી. બિલકુલ તેની ગેરહાજરીથી મ્હારું રાજ્ય કચળે
છે. તેણે કહ્યું: કોઈ પણ બાબતમાં હવે તારા
વચન પર વિશ્વાસ રાખવા જેવું તે રાખ્યું નથી,
છતાં આ બાબતમાં તારા વચન પર વિશ્વાસ રાખ્યા
વગર તારું કહેવું મહને કંઈક ખરું લાગે છે. પરંતુ
જોકે તે એમને વસ્તુતઃ આઘાપાછા કરી દીધા નહિ
હોય, તોપણ તારા કાર્યને લીધે જ એમને ખસી
જવું પડ્યું છે. નિઃસંદેહ એમણે તારો પ્રપંચ કોઈ

પણ રીતે જાણી લીધો અને તેથી ન્હાસી ગયા, અને
અરે ! એટલેથી જ વાત અટકી હોય તો સારું.
સહજ જિજ્ઞાસાથી મહેં તેમને બહેમ પડે તેવું કામ
કર્યું તેટલા માટે હું મ્હારી જાતને સખત ઠપકો
દઉં છું; હાર પહેરાવવાને નિમિત્તે તેં તારા હાથ મ્હારા
ગળાની આસપાસ મૂક્યા અને બાયલાની પેઠે મ્હારી
અન્યતાનો લાભ લીધો, તે વખતે એ અહીંઆં
નહોતા તોપણ હું અપરાધી છું એમ મ્હને લાગ્યું
હતું. અને એ જમારે પાછા આવશે ત્યારે આ વાત
તેમને કહીશ અને મ્હારા ગુન્હા બદલ તેમની ક્ષમા
માગીશ; અગરજો એ ગુન્હો મ્હારી અન્યતાને લીધે
અને તારા નિન્દા વિશ્વાસઘાતને લીધે થયેલો છે.

તૃષોદધિએ આ સાંભળ્યું અને મનમાં ઉદ્ગાર
કહાડ્યો. અહો ! પવિત્ર આત્માવાળી સ્ત્રીઓનું
અન્તર્જ્ઞાન અજબ તરેહનું હોય છે; કેમકે તેણે ખરે-
ખરું સત્ય શોધી કહાડ્યું. અરે ! સ્વપ્નમાં મહેં એના
ઉપર બહેમ આણ્યો હોય તો એ મ્હને ધિક છે! અને
જપની વાત ભૂલી જઈ તેણે કથા સાંભળ્યા કરી.

હાથી બોલ્યો: પીપળ, કથો પથુ ઉત્તર ના
 હઈ શકાયાથી મ્હેં મૈન ધારી તેના સ્કામે જોયાં
 જ કીધું. તેણે જે જે કહ્યું તેનાથી હું જ ગુન્હેગાર
 હતો હતો, છતાં તેને માટે અફસોસની વાત એ
 હતી કે તેનાં જયનોથી, બગતામાં ઘી હોમાય તેમ,
 મ્હારો કામાગ્નિ વધારે પ્રદીપ્ત થયો. તેને કોષ,
 તેનું દુઃખ, તેનો પશ્ચાત્તાપ, અને તેનું અફસુત
 બુદ્ધિચાતુર્ય-એ સર્વથી તે પહેલાંના કરતાં મ્હને
 વધારે મનોહર લાગી; અને કોઈ દીપકનો પ્રકાશ
 દૂધિયા પત્થર પર પડી પાછો બબકલર્યો ઝગહગે,
 તેમ મ્હારો દુરાચાર તેની પવિત્રતાથી પાછો ઠેલાર્ધ
 મ્હને અકારો થઈ પડ્યો. તે એકાએક જમીન પર
 બેસી ગઈ, અને બોલી: તું ત્યાં મ્હારી સંસુખ બિભે
 રહે, ને સાંભળ. મ્હારા પતિ ક્યાં જતા રહ્યા અને
 શામાટે જતા રહ્યા એ વાત બાબુએ રહી, પણ

હવે તેં શું કરવા ધાર્યું છે ? તારા પંજામાં સપડા-
એલી આ હું અહીં બેઠી, અને વળી છેક નિરાધાર
સ્થિતિમાં; તારા મનોરથ પૂરા કરવાને હવે કશી
આકાંક્ષા નથી. માટે મહેને કહે કે તારે શો ઇરાદો
છે. તે સહ જોતી બેઠી; હું એકે ચળ્લ બોલ્યો નહિ,
માત્ર તેને મોહથી નિહાળતો હતો, અને તેની અન્યતા
રૂપી દાલની પાછળ જાણે સંતાતો ફરતો હતો. થોડી
વારે તે ફરીથી બોલી: તેં કેમ મુનિવ્રત લીધું છે ?
મહારો ઉપભોગ શી રીતે કરવો તેના વિચારમાં પડ્યો
છે ? એવી તરફી લેતો મા, કેમકે હું મહારી મેળે
જ તને કહીશ. તું સબ્બ છે, કેમ નહિ ? તારી પાસે
કોઈ પણ નીચ કામ કરવાને નોકરો તૈયાર હશે.
તેમને સતે કોઈ ન જાણે એમ મોકલજે, તેઓ મહેને
બિપાદી જશે એટલે તારો બેચ પાર. તે ફરીથી
હસી પડી અને બોલી: અથવા શું તેં એમ ધાર્યું
હતું કે તારા અનુભવમાં આવેલી બીજી સ્ત્રીઓની
પેઠે હું પણ સબ્બ જેવો માણસ મારા પર આસક્ત

બન્યો છે એ બાણી કુલર્થ જઈશ ? તો પછી તારી
 હવ્ય પદવી મહારાથી ગુપ્ત રાખવાને તેં શામાટે
 પ્રયાસ કર્યો ? ખરેખર તારી બુદ્ધિ બહાર મારી ગઈ
 હતી. તું બાણતો નથી કે ઘણું ખર્ચ સીએ, દીવાની
 આસપાસ લમતાં મૂર્ખ પતંગિયાંની પેઠે, રાજાની
 આસપાસ લમે છે, અને તેના લપકાનો ક્ષણમાત્ર
 ઉપસોગ કરવા બદલ પોતાની આખરૂં રૂપી પાંખો
 તેમજ પતિના સુવશ રૂપી પોતાના લવને હોમવાને
 તત્પર હોય છે ? અથવા એક પુરુષ તરોંકેતું તારૂં
 સૌન્દર્ય મ્હને લલચાવશે એમ તેં ધાર્યું હતું ? મહેં
 સાંભળ્યું છે કે તારા રાજ્યમાંનો કોઈ પણ પુરુષ
 સૌન્દર્યમાં તારી બરાબરી કરી શકે એમ નથી. પણ
 હું અન્ધ છું, તેથી તારી પ્રશંસા કરી શકું એમ
 નથી; તેમજ હું જહીકથી ન્હાસી બાઈ એટલો
 બધો તું વરવો હોત તોપણ હું તારા પ્રત્યે અરુચિ
 દેખાડત નહિ. અરે, હું સાચું કહું છું કે તારૂં
 બાહ્ય રૂપ તારા આન્તર સ્વરૂપને મળતું આવતું

હોય, તો તું નક્કી ઘણો વરવો જ છે; અને હું દેખતી નથી એ વાતથી મ્હારા જીવનમાં આજે પહેલી જ વાર મ્હને આનન્દ થાય છે. અને અત્યંત નિરાશાના આવેશ-વાળા મનુષ્યની પેઠે તે ફરીથી હસી પડી; આ બધો જ વખત હું તો તેના સંમુખ મૈન ધારી બિભો જ રહ્યા હતો, તેના ઉપર તેમજ મ્હારા પોતાના ઉપર ખુબ ગુસ્સે થતો હતો; છતાં તેણે જે જે કહ્યું તેથી તેનાથી વિમુખ થવાને બદલે તેને અભિ-મુખ થતો ગયો.

પછી ઓચિંતી તે બોલી: મ્હારાજ, મ્હારો કેટલો લેવાનું મૂળ કારણ શું? ચાલ, હૈયું બિઘાડીને વાત કર. મ્હારો પ્રેમ જ તારે જોઈએ, કેમ નહિ? હું બોલી ગયો: હા, ખરેખર, તારો પ્રેમ જ; અને તેને માટે હું મ્હારું આખું સબ્બ ખોવા તૈયાર છું. એટલે તેણે કહ્યું: જો, દરેક રીતે ત્હને મૂખોઈ જ કરી છે. અરે! પતિનું ખૂન કરી પત્નીનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવો! તો જે સીની પૂજા કરવા તું તપર થયો

છે તે કેવી રાક્ષસી હોવી જોઈએ ! હું ઝડપથી બોલ્યોઃ
 મહેં તને નથી કહ્યું કે મહેં તારા પતિનું ખૂન
 નથી કર્યું ? વળી, હે ચંડી, દરેક સ્ત્રી પતિને ચઢાય
 છે ? તારો પતિ તો તારાં કરતાં ઘણો ઘરડો છે,
 અને વળી તને એકલી જ રાખે છે. તરત જ તેણે
 કાને હાથ દીધા, અને બોલીઃ જો મ્હારા પતિ વિ-
 રુદ્ધ એક અક્ષર તું બોલ્યો, તો હું આંધળી તો
 છું અને બહેરી પણ થઈશ. મ્હારા પતિ મ્હને તને
 સોંપીને જ ચાલ્યા ગયા છે, એવું તેં મ્હને સમ-
 જાવવાનો કેમ પ્રયત્ન ના કર્યો ? તું મ્હને લેખે છે
 એવી જ સ્ત્રી હું હોત, તો એથી તને જરૂર લાગ
 થાત. અથવા પૈસા આપી મ્હારા પતિ પાસેથી મ્હને
 વેચાવી લેવાનો તેં કેમ પ્રયાસ ના કર્યો ? તું ધનાઢ્ય
 છે. કદાચ એમ હશે, કે શુદ્ધ સોનાનો મેરુ તું
 આપે તોપણ મ્હારા પતિ મ્હને વેચે નહિ, એ ચાતથી
 તું સારી પેઠે જાકેઈ હઈશ. ત્યારે જે વસ્તુ તે વેચવા
 ઇચ્છતા નથી તે તેમની પાસેથી કપટથી પકડવી

લેવાનો પ્રયત્ન કરનાર તું ચોર નહિ તો બીજું શું ?

આ સાંભળી તૃપ્તોદયિ મનમાં ધીરથી બોલ્યોઃ
અહા ! શાખાશ છે ! ઠીક કહ્યું ! હે વજ્રપ્રમાણુ
પત્ની, તે તારા સંમુખ મૂકીશાવે ને નીચે મ્હોંએ જ
બેસો રહેવાને લાયક છે. અને જપ જપવા ભૂલી
જઈ તેણે વાર્તા સાંભળ્યા કરી.

હાથી બેસ્યો: હે પીપળ, તે જાણતી નહોતી કે આ પ્રમાણે મ્હને મ્હાત કરવામાં તે પોતે જ મ્હાત થતી હતી, કેમકે તેના વર્તનથી તે મ્હારા હૃદય પર વધારે ને વધારે પ્રભુતા પામતી હતી. તે બધો જ વખત તિરસ્કાર રૂપી અગ્નિથી તે જાણે મ્હને બાળીને ભસ્મ કરી દેતી હતી; પરંતુ અજાણજાણેની વાત છે કે તે જ ભસ્મમાંથી એક જુદા પ્રકારનો પણ વધારે ભીષણ અગ્નિ તે ઊપજાવતી હતી: મ્હને ફટ કહેનાર જનનું તન અને મન એટલું બધું અવધૂર્ય લાવણ્યથી ઊભરાતું હતું. પછી એકાએક, પોતાની અનાથ સ્થિતિના ભાનથી જાણે નિરાશ બની ગઈ હોય તેમ, તે હસતું મૂકી ઈર્ષ્યા મંડી પડી. બેઠાં બેઠાં શરીર આગળ પાછળ હલાવીને તે રોઈ; અત્યંત ઈચ્છાર્થ હૃદયે હું તેના ભણી ભેઈ રહ્યા, તેના દુઃખનું ધરણ હું છું તે ભેઈ હું વિવશ બન્યો, છતાં તેને મ્હારી પોતાની કરવાનો મ્હારો

નિશ્ચય વધારે નિષ્કુર બન્યો. અરે ! પ્રેમની નિષ્કુરતા અતિ ભયંકર છે: વજ્રહૃદયનો થઈ તે પોતાના પ્રેમ-પાત્રના હૃદયને વીંધી નાંખે છે; અને પ્રેમી જનનું વર્તન પણ અતિ વિચિત્ર છે: જેને માટે માથું આપવાને આતુર છે તેના પ્રત્યે તે અભાવથી વર્તે છે અને તેને નિર્દયપણે દુઃખી દુઃખી કરી નાંખે છે. કેમકે તેને મ્હારા હાથમાં લઈ શાન્ત કરવા બદલ હું મ્હારું રાજ્ય આપી દેત; છતાં તેનો ઇપકો મ્હારા હૃદયે બિલકુલ સાંભળ્યો નહિ, અને તેનો નિશ્ચય તોડાવી તેને મ્હારે સ્વાધીન બનાવવામાં જ તે દહ રહ્યું. અને હું તો જિવો જ રહ્યો, અને તેના દુઃખનું વાદળ વિખરાઈ બાય ને જે સ્થિતિ ફેરવવાને હું અસમર્થ હતો તે તે પોતે જ ફેરવે તેની સહ જોવા લાગ્યો. આખરે તેણે માથું ઝિંચું કર્યું, અને કહ્યું: હે રાજા, તારે કરવું હોય તે કર. શું તને હ્યા કે કરવું કંઈ જો નહિ આવે ? તારે મ્હારો પ્રેમ જોઈએ છે ? તો પછી, જે ઉમળકાથી

આપવામાં આવે તો જ મીઠી લાગે છે, તે બળાત્કારે લેવાથી તને શો લાભ થશે વાડું ? અથવા ચેતન-રહિત મૃત શરીરને તું શું કરીશ ? શું તું શબ પર પ્રેમ કરીશ, અથવા શબ તારા પર પ્રતિપ્રેમ કરશે ? પ્રેમ સાથેના આવા સમાગમને તું પ્રેમ કહીશ ? હું ખડું કહું છું, કે આવો પ્રેમ એક દિવસમાં પલટાઈ જશે ને પરિણામે દ્રેષ નીપજશે.

હું બોલી બિઠ્યોઃ અરે ! વત્સતરી, તું મા બોલ, મા બોલ, કે તું મ્હને ચકાઈ ચકીશ નહિ; અને તું મરવાની વાત મા કર, કેમકે તું મ્હાડું લુબિત છે અને જાણે તું મ્હારો આત્મા જ છે. અરે, ખડું પૂછે તો તારા વિનાનો હું જ તદન મુએલો છું. અરે ! આટલાં બધાં વર્ષો મ્હેં મરણદશામાં જ ગાળ્યાં છે; અને આ દિવાલ પર હું પ્રથમ ચડ્યો ને નીચે મ્હારા લુબિતસમ્માન તને બિબેલી જોઈ, ત્યારથી જ હું લુવન્ત દશામાં આવ્યો છું. અફસોસ ! વત્સતરી, તું હયા કે કરુણાની વાત કરે છે, પણ પત્યર

કરતાં કંઠે દીસતા તારા પેલા હૃદયમાં બેમાંથી
એકેને લેશ પણ ક્યાં છે ? અથવા તું પોતે અન્ધ
છે એટલે બીજા બધા પણ અન્ધ છે એમ તું ધારે
છે ? અરે, હું ખરેખર અન્ધ હોત અને તને બેઈ
શકતો ન હોત તો કેવું સાફ ? કેમકે આ તો
તારાં દર્શન કરવાં એ કાલકૂટ^૧ કરતાં પણ વધારે
નિષ્કુર વિષ છે. કાલકૂટ પીવાય એવું હતું, પરંતુ
તાફ નીલ ઉન્માદક લાવણ્ય દૂરથી જ વિદાતક થાય
છે, રણમાં પ્રવાસીને મૃગજળ દેખાડી તેની તૃષ્ણા
સતેજ કરી તેને પાન વગર પાછો જ કહાડે છે.
અરે ! ખરેખર તું માયાની મૂર્તિ છે, લવણ સમુદ્ર
કરતાં એ વધારે અકારી છે; કેમકે જીભ ને આંખ
બંનેને તું લાવણ્યમય^૨ લાગે છે. મરી પડવાની
ધમકી આપી મ્હને અહીંથી કહાડી જ મૂકવો હતો,

૧. મહાદેવ પી ગયા હતા તે વિષ; તેનો રંગ નીલ હતો.
તે પરથી તેમનું નામ નીલકંઠ પડ્યું.

૨. લાવણ્ય = (૧) સૌન્દર્ય, (૨) આસય.

તો પછી શામાટે તેં મ્હને તારી અગાધ ને અકળ
 આંખોથી લોભાવ્યો, અને તારી ટટજાવનારી છાતીના
 ધબકારા રૂપી મોજાના ઊછળાથી મ્હારી બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ
 કરી મ્હને બેભાન કયો ? શું મ્હારા વિનાશને જ
 અર્થે વિધાતાએ તારું અનુપમ સૌન્દર્ય ઘડ્યું, અને
 તારા ઢેહના પ્રત્યેક વિભ્રમમાં સ્ત્રીત્વને સુયોગ્ય આવી
 મધુરી મીઠાશ મૂકી ? સ્ત્રીજાતિની સુકોમલ ને આ-
 કર્ષક મધુરતાના આદર્શરૂપ તારા જેવી સ્ત્રીને માટે
 મ્હારામાં મદનાનળ તેણે શામાટે પ્રગટાવ્યો ? શું
 ઉપહાસમાં મ્હને તેનાં સાક્ષાત દર્શન કરાવી પછી
 એમ કહેવા માટે, કે “ તું એ વાત હવે વીસરી
 જા, તું અહીંથી જતો રહે, કેમકે એ તો બીજાના
 ઉપભોગને અર્થે છે ” ? ના, ના, હું અહીંથી જવાનો
 નથી, મ્હારું કહ્યું માન કે આપણા બેનો વિયોગ
 કરવાને તું ફોગટ ફાંફાં મારે છે. હું તો આપણા
 બેની એવી સજડ ગાંઠ બાંધવાને ઇચ્છું છું, કે ઉમા-
 મહેશ્વરની પેઠે તું ને હું એક જ થઈ જઈએ, અને

મ્હારા અર્ધાગ રૂપે તું મ્હારી ન્યૂનતાપૂરક હોઈ તારા હૃદયમાં મ્હારી અને મ્હારા હૃદયમાં તારી મૂર્તિ બેસાડે.

તે બોલી: ના, એ વાત અશક્ય છે, કેમકે વચમાં મ્હારા પતિ છે. મ્હારા હૃદયમન્દિરમાં બેસાડેલી મૂર્તિ તે છે, તું નથી.

આ સાંભળનાર તૃપ્તોદયિ ધીરે રહીને મનમાં બોલ્યો: સ્વપ્નમાં એ એના ઉપર બહેમ આણનાર પતિને અનેક વાર ધિક્કાર છે ! અને જપ જપવા વીસારે પાડી કથાશેષ સાંભળવાને તે ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યો.

હાથી બ્રહ્મોઃ પીપળ, તેનું કહ્યું સાંભળી
 મહેં ચીસ પાડી. હું બોલી બ્રહ્મોઃ અરે ! તારો
 પતિ ! અરે અકસોસ ! હું તેને વીસરી જ ગયો
 હતો. એટલે ધીમે સ્હીને તે બોલી : પણ હું વીસરી
 ગઈ નહોતી. મહેં બિંચે સાદે કહ્યું : અકસોસ !
 અકસોસ ! મહેને નિશચ કરી પાયમાલ કરનાર એ
 પતિને ધિક છે, ધિક છે ! કાળામેશ વાહ્યાની
 પેઠે મહારી પૂજ્ય શશિલેખાની અને મહારી આડે
 તે આવે છે. અરે ! તે ના હોત તો તેના પ્રવેત
 કરામૃતરસમાં તરબોળ થઈ હું ચન્દ્રમણિની પેઠે
 જૂક્યા કરતો હોત. અરે ! દેવે એને આપણી બેની
 વચ્ચે કયાં નાંખ્યો ? તું તેની નજરે ચડી તે પહેલાં
 આપણો મેળાપ કેમ ના થયો ? હા ! વિધાતા એક
 પતિને બિહારી દે, લુપ્ત પદ્મચોની ચાલીમાંથી એનું
 નામ છેકી નાંખે, તે હયાતીમાં જ નહોતો એમ તેને
 શૂન્યમાં ભેળવી દે, વીસરાએલા સ્વપ્નના સ્મરણ કરતાં

તેને વધારે આછો કરી દે, તો તેમાં તેનું શું જાય
 વાડું ? અફસોસ ! આ પતિએ અને વિધાતાએ મ્હને
 છોડ્યો; હું જરાક મોઝો પડ્યો, તેથી આ મ્હારો
 કુયોગે મળેલો જન્મારો એળે ગયો. પણ આ પતિ એ
 કેવો ? બેઢરકારીથી રસ્તામાં ફેંકી દીધેલા પુષ્પની
 પેઠે તને આમ તણને આડ્યો જાય તે પતિ
 કહેવાય ? વળી એ પુષ્પ મ્હને જડ્યું નથી ? તેના
 ધણીની ગેરહાજરીથી તે નધણિયાતું થયું નથી ?
 અને મ્હેં ઈંચકી લીધું તો હું શામાટે મ્હારા
 માથામાં તે ન ઘાલું ? જેની હયાતીની ખાતરી નથી
 તે તારો ધણી શી રીતે ? અરે ! તે નિઃસંદેહ મરી
 ગયો છે, અને હવે તને મ્હારી કરવામાં વિધરૂપ
 પતિનું બહાનું તું કહાડી શકે એમ નથી. તે તત્ક્ષણ
 બોલી બિડી ! જો તે ખરેખર દેવલોક પામ્યા હોય
 તો મ્હારો ધર્મ છે કે મ્હારે તેમની પાછળ સતી
 થવું; અને એમના મરણની ચોક્કસ ખબર મ્હને
 મળે કે તરત જ હું તેમ કરીશ. હું બોલી બિડ્યો :

ના, ના, સતી થવાનો વિચાર સ્વપ્નમાં એ કર્યો તો તારી વાત તું બાણે: તેં શી રીતે બાણ્યું કે એ મરી જ ગયો છે ? નિઃસંદેહ તે મરી ગયો નથી, પણ માત્ર કંઈક ભરાઈ ગયો છે; અને શું તું તેની પહેલાં પરલોકવાસી થવાનું ઘોર પાપ માથે બેઠારી લેવાનો વિચાર સ્વપ્નમાં એ કરીશ ખરી ? હું ખરું કહું છું કે તેની વાટ બેવી એ જ તારો ધર્મ છે. તેણે કહ્યું: ત્યારે જો તે મરણ પામ્યા ન હોય, તો હું વિધવા નથી, પણ તેમની પત્ની છું.

આ સાંભળી મહારી આંખમાં આંસુ આવ્યાં, અને હું બોલી બિઠ્યો: અરેરે ! તેને ભવતો ગણ્યું કે મરી ગયેલો ગણ્યું, બંને રીતે તે મહારી આંકે આવે છે, અને હવે મહારૂં આવી બન્યું. પણ જો તે બિલકુલ પાછો જ ન આવે તો પછી ? વરચનાં વરસ પાછીના રેલ્વાની પેઠે વહી બાય અને તે તો દર્શન દે જ નહિ, તો પછી ? તે દર્મિયાન, કમળ જેવું તારૂં રૂપ કરમ્મઈ વચો, તાસ કોમળ મધુર શરીર-

ને કરચલી રૂપી અદેખા કીડા એક પછી એક
 ધીમે ધીમે આવી ખાઈ જશે, તારા નાભુક કાન
 તજેનો ભાગ ચીમખાઈ જશે, અને બાણે ઘડપણુ ને
 મરણની પાસે આવતી છાયાના ત્રાસથી તારા કાળા
 કેશ ધોળા થઈ જશે. તારૂં સૌન્દર્ય કરમાય ને મ્હારા
 મુખની સરિતા મ્હારા મ્હોં આગળ થઈને વહી
 જાય, તે બધું શું મ્હારે રસ્તે જનારની પેઠે મૂંગે
 મ્હોંએ જોયાં જ કરવાનું ? તેણે ધીમે સાહે કહ્યું :
 રાતદહાડે હું એમની વાટ જોયા કરીશ; એ ગમે
 ત્યારે આવશે તોપણુ હું એચિંતો આન્યો એમ
 એમને લાગશે નહિ, હું એમની રાહ જોતી જ
 હાથિશ; પિયુ પરદેશ છે તેથી દિલ્લીરીમાં હાથિશ,
 છતાં ઘેર આવતા રાજાના માનમાં ધનપતાકાથી
 શણગારેલા શહેરની પેઠે હું સદા આનન્દમાં રહીશ.

સ્નેહ અને નિરુશાની વચ્ચે અદ્દર લટકતો
 હું તેની સ્થામે થોડી વાર તાકી રહ્યો; કેમકે તે
 એલતી હતી તે વખતે તેનું મ્હોં લાલચોળ થઈ
 ગયું, તેનો અંધર કંપલા લાગ્યો, અને તેની અનિમેષ

આંખો મ્હને નહિ પણ દૂર તેના અદૃશ્ય પતિને
 જોતી હોય તેમ દેખાઈ હું જાણતો હતો કે તે
 જે જોતો છે તે જ પળશે. તેથી હું હાથ ધસવા
 લાગ્યો ને ચોકથી રડ્યો. હું બોલ્યોઃ અરે! આ
 તો અન્યાય કહેવાય; પૂર્વનાં પાપે આ પતિરૂપી
 ભૂત મ્હને વળગ્યું છે અને મ્હને નચાવે છે. તે
 અદૃશ્ય છે, છતાં હાજરાહજૂર છે; અગરજો મ્હને
 લાગે છે કે આકાશમાં ઊડતા હંસના પીછા પરથી
 એક કાંકરો સમુદ્રની વચ્ચેવચ પડે ને તેનો પત્તો
 લાગે નહિ, તેમ દિક ને કાળમાં એનો પણ પત્તો
 નથી. અને હે પીપળ, થયું પણ હું કહું છું
 તેમ જ. તેનો પતિ પાછો આવ્યો જ નહિ, અદૃશ્ય
 થઈ ગયો, અને મ્હને કે બીજા કોઈએ એને ફરીથી
 જોયો નહિ, તેમ જો ક્યાં ગયો તે જાણ્યું એ નહિ.

આ સાંભળી તુષોદધિ મનમાં બોલ્યોઃ અહા!
 આ હાથીને ક્યાં ખખર છે કે અહીં બેઠું બેઠું આ
 બધું કેાણ સાંભળે છે. અને જપ જપવા વીસરી
 જઈ કથાશેષ સાંભળવાને તે ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યો.

હાથી બોલ્યો: પીપળ, પ્રેમભક્તિ અને અત્યંત નિરાશાની વચ્ચે બમેલા જંગની મૂર્તિ સમાન હું તેના સંમુખ બિભો હતો, એટલામાં તેના એક બિઘડયા ને તે બોલી: હે રુર રાજા, તારૂં કંઈ વળવાનું નથી. માટે કાલાવાલા કરી મહને ફોસલાવવાનું રહેવા દે, અને ચાલ્યો જા. તું બોલી બોલીને નકામું તારૂં ગળું દુખાડે છે. કોઈ ચારંચાર ફેંકીને હવામાં પથરો અદ્ધર રાખવાનો પ્રયત્ન આદરે અને તે પથરો જેમ દર વખત અચૂક નીચે ભોંય પર પડે, તેવી તારી દશા છે; કેમકે તારા પ્રયાસને નહિ અણકારતાં મહારૂં હૈયું મહારા પતિનું જ રટન કર્યા કરે છે.

મહેં કહ્યું: અહા ! હવે હું સમજ્યો કે મહેં મહન ભગવાનનો અપરાધ કર્યો છે અને વિધિરાજ અણુપતિ ગુરસે થયા છે. કેમકે પહેલા દેવની મહારા પર મહેર નથી, અને બીજાએ તારા પતિરૂપી

વિપ્લવગિરિ આડે આણ્યો છે. દૂર રહ્યો રહ્યો પણ એ
 ગિરિની પતિસંસ્મરણ રૂપ કારમી છાયા પડે છે,
 અને હું તેની કાળાશમાં અગોપ થઈ જઈ તારા
 હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. તારી આંખો
 દેખતી થાય તો કેવું સાફ ! કેમકે કદાચ તારાં
 નયન દ્વારા મહાને પ્રવેશ મળે; પણ હાય ! તારા
 જિગરમાં પ્રવેશ કરવાનું દ્વાર બંધ છે. અથવા તારી
 પેઠે હું પણ દેખતો ન હોત, તો તું એ મહારા
 જિગરમાં પેસી શકત નહિ. અરે ! તું મહારા હૃદયની
 દેવી બને અને મહાને તારા હૃદયમાં પગ સરખો એ
 મૂકવા ન હે, એ તારો ન્યાય કેવો ? તેણે કહ્યુંઃ
 મહારા હૈયામાં જગા નથી; હું રંક છું, તેથી મહાફ
 હેડું નહાતું અને સાંકડું છે, તેમાં એક જ જણ
 માય તેટલી જ જગા છે; પરંતુ તું તો રાજા છે,
 એટલે તારું હૈયું મહાટા મહેલ જેવું વિશાળ છે,
 અને તેમાં અગણિત મહેમાનોને સાફ જોઈએ
 તેટલા ખંડ છે.

આ સાંભળી મ્હારું હૃદય ભસઈ આવ્યું,
 અને હું બોલ્યોઃ અરે ! વત્સતરી, તારાં વચન ઘણાં
 તાતાં છે, અને મ્હારા હૃદયમાં ખરછીની પેઠે સાલે
 છે. હવે હું સમજ્યો, કે દરેક જણ પોતાની મેળે
 જ ઠંડાય છે, કેમકે તેનાં કર્મ કાળિયા કુતરાની
 પેઠે તેના કેડા મૂકતાં નથી અને તેને છટકવા હેતાં
 નથી. અરે ! તું ખરું કહે છે, મ્હેં મારા હૃદયને
 એક વિલાસભવન બનાવ્યું અને તેમાં સારા નરસા
 સૌ મહેમાનોને વધામણાં દીધાં; પણ હવે હું સોગત
 ખાઈને કહું છું, કે શુદ્ધ સરિતાનાં જેવાં તારાં
 દર્શન થયાં ત્યારથી તે નિર્મળ બની રહ્યું છે, અને
 તેમાંથી બધું જ જતું રહી તારું પ્રતિબિમ્બ માત્ર
 રહ્યું છે. પછી તેણે પૂછ્યું: હે રાજા, બજારમાં લોકો
 વાત કરે છે કે તારી રાણીની કુચાલને લીધે સોનાની
 લગ્નડીની પેઠે તું સીધાને વાંકો થઈ ગયો છે, એ
 વાત ખરી ? મ્હેં આતુરતાથી જવાબ દીધો: હા,
 તેણે જ મ્હને, તું કહે છે તેમ, વાંકો ઠરી દીધો

અને અનીતિના અરણ્યમાં દોર્યો. તે તત્ક્ષણ શાંતિથી બેઠી: શું ! તને શરમ નથી આવતી ? તું પોતે જ શું કરવા બેઠો છે ? તારા દુઃખની કારણભૂત કરાવી તું જ તારી સહીને વાંક કઢાડે છે, અને મહેને તારી સહી જેવી જ બનાવવાનો પ્રયાસ તેં આદર્યો નથી ? તારો ન્યાય તું જ કર. હું તારી પ્રાર્થના સ્વીકારું, તો, તારા જ કહેવા પ્રમાણે, તારે મહેને તરણા જેવી હલકી ગણવી જોઈએ, મહારી જાતને, મહારા પતિને, અને આખી સીમાતિને કલંક રૂપ ગણવી જોઈએ. પોતાના નાથનો દ્રોહ કરનાર સીને જેતાં ત્રિલોકી કંપી બેઠે છે. માટે તું અહીંથી સત્વર ચાલ્યો જા, અને મહારૂં મહોં જ તેં કદી જોયું નથી એમ સમજ.

આ સાંભળતાં તૃષોદધિહરખભેરમનમાં બેઠી બિંદ્યો: અહા ! શાખાશ છે, પત્ની, તારી કહીલને. એની પોતાની જ તરવારે બાણે તેં એતું એકું બિંદ્યબું છે. અને જપની વાત બિલકુલ વીસરી જઈ કથારોપ સાંભળવાને તે બિંકંકિત થઈ રહ્યા.

હાથી બોલ્યો: પીપળ, તેનાં અનુત્તર વચનો-
 થી હું એટલો બધો દબાઈ ગયો કે તેનાં શાંત
 નયનો તરફ જોતાં હું લગભગ ધૂળ ઊઠ્યો, અને
 મહને અર્ધુ એમ પણ લાગ્યું કે તે મહને જોઈ
 શકતી હતા. છતાં જેમ જેમ હું પ્રત્યુત્તર દેવા
 અશક્ત બનતો ગયો, તેમ તેમ તેના પ્રત્યેનો મહારો
 પ્રેમભાવ વધતો ગયો, અને તેનું કહ્યું માની ત્યાંથી
 તેને ઊડી ચાલ્યા જવાની મહારી અનિચ્છા વધારે
 ને વધારે બગવાન થતી ગઈ. તેનું લાવણ્ય અતિ
 મોહક હતું જ, તેમાં તેના સદાચારે ઊમેરો કર્યો,
 તેથી તે પહેલાંના કરતાં સોગણી વધારે આકર્ષક
 બની રહી હો પીપળ, પ્રેમનો આ શો ભેદ હશે,
 અને તે કેવું કપ્પી શકતું હશે ? હું તેને સમ-
 જાવવાનો પ્રયત્ન કરતો નહોતો ? અને છતાં, તેણે હા
 કહી દેવા, તે મહને પરેશાન અત્યંત દુઃખ થતું,

તેણે ના કહી તેથી જ હું બહુ ખુશ થયો, અને મ્હારા પર બ્હાલ લાવવાને હું તેને મનાવી શક્યો નહિ તેમ તેમ મ્હને તેના પર અધિક અધિક બ્હાલ આવતું ગયું. નિઃશાને બાણે તુચ્છકારીને હું બોલ્યોઃ હે અનુપમ સુન્દરી, હું ગમે તેવો હતો તે વાત હવે જવા દે, કેમકે તેં જ મ્હને એક પલ્કમાં બિલકુલ ફેરવી નાંખ્યો છે. બજારમાં લોક લલ્લે ગમે તે બોલે; તેથી શું ? તારી તુલનામાં આખું જગત મ્હારે મન એક તરણા સમાન છે. તું સમજ કે હવે હું તારા વગર જીવી શકીશ નહિ; હું તને જગતથી દૂર લઈ જઈશ, અને તારા પતિ જેવા હઝાર પતિઓ કરતાં પણ હું તારી વિશેષ સેવા કરીશ. તેણે તો તારી ઉપેક્ષા કરી, અને પોતાના મોતીની કિંમત ન સમજી તને એકલી જ મૂકી દીધી. પણ આપણે તો ‘જીવ એક ને જોજિયાં બુદાં’ એમ યદ્યશું; એ, તું અન્ધ છે, પણ હું તને આંખરૂપ યદ્યશિ, અને મ્હારે લીધે તું તારો અન્ધપો વડન વીસરી જઈશ.

પેલો હાર તારે માટે ઘાસ પર પડેલો મહેં જેમ
 રહેવા લીધો છે તેમ મ્હાડું આખું રાખ્ય રહેવા
 દઈ, જગતથી વિમુખ બની હું તને, તું કહીશ
 તો, દુનિયાથી ઘણે દૂર લઈ જઈશ, અને તેના
 બહલામાં તારી પાસે તારી બાત સિવાય બીજું કંઈ
 માગીશ નહિ. અહીં તારી શી જ્હલે થયે તે તું
 જાણતી નથી ? મૃત કે નષ્ટ પતિથી વિખૂટી તું અહીં
 કેમ રહી શકીશ ? તું દુનિયાના તિરસ્કારને, ઉપ-
 હાસને, ને કનકગતને પાત્ર ગણાઈશ, રે ધિક્કારના
 બાણોનું લક્ષ્ય બનીશ !^૧ તેવારે, શાન્ત વનની તળા-
 વડીને કે સખના મુગટને સુયોગ્ય એક મધુર નીલ
 કમળ શહેરના રસ્તાના કીચડમાં લોકના પગ તળે
 છુંદાઈ બાથ તેવી સ્થિતિ તારી નહિ થાય ? પણ, હે
 કમળ, તું મ્હારી સાથે આવે તો તને વન ને રાખ
 બંને એકી વખતે મળે. કેમકે હું સખ છું, અને આ

૧. હિન્દુ વિશ્વાસની સ્થિતિ ગ્રાસદાયક છે : તેનું દુઃખ એ
 તેનું પાપ મનાય છે, અને તેનું જીવન ધીમે ધીમે ઘણે કાલે
 તરણને તરણ થાય છે.

આપણી સમીપે વન આવેલું છે. તે વન દક્ષિણ તરફ સમુદ્રની પેઠે પથરાયેલું છે, અને તેની પેલી મેર કોઈએ શિકારી કદી ગયો નથી. તે વનમાં ઘણે દૂર, અગણિત રૂપેરી હંસો ભણણ કરે એવા દાંડવાળાં સોનેરી કમળની તળાવડીથી ભરપૂર બગીચા રૂપી લીલમની મધ્યે જડેલા મુક્તાકુળ જેવો શેષીતો એક સંગેમરમરનો મહેલ હું તને કરાવી આપીશ. તે મહેલ જોઈ, અલકાપુરી 'નાંખુ' ઓવારી ' એમ તને થયા વગર રહેશે નહિ. ત્યાં દિવસે તને રસ્તો દેખાડું તેમ રખડજે; અથવા નિર્મળ હોઝમાંથી જળધોધ વડે ઊડતા છાંટાથી ઠંડીગાર થએલી આરસની શિલાઓ પર સૂતી સૂતી, છેક મલયાચલના ચન્દનની સુગન્ધવાળા પવનની લહેર ખાતી ખાતી સ્વભાવસ્થાનું મુખ માણજે. જળધોધના સંગીતશ્રવણથી તને ઊંઘ આવી જશે, પણ મધરાતે તું જાગીશ ત્યારે દૂર વનમાં ભમતાં સની પશુઓની રાડ સાંભળી તું મહારી સાથે મહેલની અગારી પર ફરતી ફરતી ધૂણી બિટીશ; અને આખરે, જમીન પર પડતી પોતાની

દીર્ઘ છાયાના શાન્ત નૃત્તની પેઠે ચાંદનીમાં આમ તેમ ધીરે ધીરે હાલતા અને અમી ઝરતા ચન્દ્ર-કાન્તના ધીરા ઘેરા અવાજથી ઊંઘમાં આવીને તું મહારા ભુજયુગલમાં ઘેરાઈ પડીશ. અને બજારમાં લોક શું કહેશે તેની તને કે મહને શી પડી છે ? આપણે ચંદ્રમાં વસતા સિદ્ધલોકની પેઠે સાથે રહીશું, ત્યારે કોઈ પૂર્વજન્મના સ્વપ્નમાં સાંભળેલા દૂર સાગરના અવાજના સ્મરણુશેષ જેવો આ કુલ્લિકે ભૂલોકનાં નગર-ના નવરા લોકનો બકવાદ આપણને લાગશે. આ બધો જ સમય હું તારો સેવક થઈશ. તારી આંખ-રૂપ થઈશ; તારી આસપાસના જગતનાં ચિત્રો મહારા કંઠ વડે તારા આગળ હું ચીતરીશ અને તને સઘળું સમજાવીશ; તેથી છેવટે, મહારા કંઠની વાણી સાંભળી સાંભળીને તું તારો અંધાપો પણ વીસરી જઈશ. તારા પતિ વિષેનું તારું સ્મરણુ હું તદ્દન ભૂલી નાંખીશ, કેમકે તને અહીં એકલી દુઃખી અવસ્થામાં મૂકી આદ્યો જન્માર તે તારો નામનો જ પતિ છે;

અને તેને બદલે હું તારો પતિ થઈશ, તારું અર્ધાંગ
અને તારો સહાય થઈશ, તને ઠારનાર અને તારો
પ્રીતમ થઈશ, અને તારાં નયન ને તારું દ્વિતીય
હૃદય થઈશ.

આ સાંભળતાં તૃષ્ણાદંષિ ચિન્તાથી મનમાં
બોલ્યોઃ અરે ! આ ભૂટે રાગ ધણે લુચ્ચો છે, અને
નિઃસંદેહ ઘણી સ્ત્રીઓ એની મીઠી લાલચી ફસાઈ
ગઈ હશે. અને જપ જપવા ભૂલી જઈ કથાશેષ
સાંભળવા તે ઉત્સુક બની રહેા.

હાથી બોલ્યો: પીપળ, એમ બોલી હું એક
 ડગલું આગળ ગયો, અને મહેં ધીરે રહીને તેનો
 હાથ ઝાલ્યો. એટલે મહારો સ્પર્શ થતાંની સાથે
 જ તે ચમકી, અને બગતી હોળીમાં અચાનક પોતાનો
 હાથ મૂકનારની પેઠે તે ચીસ પાડી પાછી ધપી. હું
 તેને નિહાળતો બિભો રહ્યો; તે ક્ષણવાર નહાસી જવાની,
 ડસકાં ભરવાની, કે જમીન પર પડી જવાની તૈયારી-
 માં હેખાઈ; કેમકે તેના નાબુક પગ પર તે ઝલતી
 હતી, અને એકાએક વાતા પવનથી કોઈ ઝડપનાં
 પાંદડાં હાલી જીઠે તેમ તેનું આખું શરીર કંપવા
 લાગ્યું. તેનું ઉન્નત વક્ત્રુઃસ્થળ કેવળ બહીકતું માર્મુ
 ચોળીમાંથી બહાર ફૂલી પડવાને મથતું હોય તેમ
 ઉઘ્ર કોષલના આવેશમાં આવી ગયું. પછી એક
 ક્ષણમાં એકાએક તેણે રૂપ પલટયું, અને દેવાલયની
 ભીંત પર કોતરેલી પત્થરની મૂર્તિની પેઠે તે નિશ્ચેષ્ટ

બની ગઈ. તેનાથી શ્વાસ લેવાતો ન હોય તેમ માત્ર તેની છાતી સમુદ્રની પેઠે ઊંચી નીચી થયા કરતી હતી. પછી થોડી વારે ઘણે ધીમેથી તે બોલી: મહારો અન્ધાએ મહને બહુ નરે છે, કેમકે મહારાથી શત્રુ આવતો દેખાતો નથી, તેમ જ તે આવી પહોંચે ત્યારે હું નહાસી શકતી નથી. હવે મહને પૂર્વજન્મના પાપનું ભયંકર પરિણામ બરોબર સમગ્રાય છે, કેમકે હું હવે નિરાધાર છું, અને ચોર અન્ધકારમાં આલી પ્રત્યેક પગલે પોતાના હૃદયમાં તરવારની અછ્પી સોકાવાનું ભોખમ ખેડનારના જેવી મહારી દશા છે. તેમ છતાંય, જે અન્ધતાથી હું તારા પંજમાં સપડ્યઈ છું, તે જ અન્ધતા તને નિષ્કુળ બનાવવાને સબળ છે; કેમકે એક અલેખ કિલ્લાની પેઠે તે મહારૂં રક્ષણ કરે છે અને તું તે કિલ્લાની આસપાસ ફાગટ ફેરા મારે છે. વિધાતાએ અન્ધજનને પણ ચોચ્ય શરણ આપ્યું જ છે, બાહ્ય આંખોની ખોટ પૂરી પાડવાને તેણે તેમને આંતર આંખો બક્ષી છે; બીજા લોક જે

બાહ્ય જગત ભેઈ શકે છે તે અશક્તિને લીધે ન
 ભેઈ શકવાથી, આ આન્તર આંખો રમરણ અને
 ધ્યાન, ધીરજ અને લાગણી, એકનિષ્ઠા અને આશા
 રૂપી આન્તર સૃષ્ટિ તરફ નજર ફેરવે છે. જે દૃશ્ય
 જગત મ્હને અદૃશ્ય છે તેમાંથી મ્હારા કાને અધ-
 કાતાં, મ્હને લલચાવનારાં, અને અખિના વરસાદથી
 મ્હારા દૃઢ આગ્રહને ઓગાળી દેવા મથતાં તારાં
 વચન હું સાંભળું છું, ત્યારે હું મ્હારા આત્મામાં
 અન્તર્દૃષ્ટિ કરું છું તો મ્હને દૂર અન્ધકારમાં મ્હારા
 પતિરૂપી એક તારો દેખાય છે; ત્યાંથી આધાર ને
 આશ્વાસનનું એક કિરણ મ્હારા ભણી આવે છે અને
 મ્હને નિરાશાના સમુદ્રનાં મોજાંમાં ડૂબતી બચાવે
 છે. અને હું તને હવે ખડું કહું છું કે તારાં
 સઘળાં મધ જેવાં મીઠાં વચન નમાલાં છે, અને
 મ્હારા પતિના રમરણ રૂપી ખડકને અડીંગી હું
 બિચી છું તે ખડક પર બાણની પેઠે અથડાઈ ભાંગી
 જઈ તે પાછાં પડે છે; બાલી તોફાન મચાવી મ્હારા

માથા પર હિમના કરાની પેઠે તે પડે છે અને તારી
 સ્ક્રામે થવાના મારા આગ્રહને મોળો પાડવાને બદલે
 વધારે તીખો કરે છે. જોકે હું બાણુતી નથી કે એ
 ક્યાં છે અને પાછા આવશે કે નહિ, છતાં એ જ્યારે
 આવશે ત્યારે બાણુશે કે એમની આબરૂને બહો
 લાગ્યો નથી; મહારા આત્માના મન્દિરમાં એમણે
 પ્રગટેલો દીવો હું અખંડ સાચવી રાખીશ, તારા
 જેવાના મુખથી વાતા ખુશામદ ને લાલચના વા તે
 દીવાની સ્થિર જ્યોતને કદી હોલવી શકશે નહિ, કે
 સ્વપ્નામાં એ ક્ષણભર તેને ચંચલ કરી શકશે નહિ.
 દ્રૌપદી, દમયન્તી, સીતા, ને સાવિત્રીની પેઠે હું
 મહારા પતિને આ જન્મમાં નહિ તો આવતા જન્મમાં
 મળીશ, અને તે પણ એવી રીતે કે મહારે કે એમને
 નીચું મ્હોં ના કરવું પડે. હું સારી પેઠે સમજું છું
 કે મહારા દેહને તું ધારે તે કરી શકે એમ છે, તું
 પડે આવીને અથવા બીજાઓને મોકલીને મ્હને
 બળાતકારે લિંચકી જઈ શકે એમ છે—અને હું ધારું

હું કે એમ જ થયો-છતાં તેથી પણ તારું કાંઈ વળવાનું નથી. કેમકે જે દેહને તું ચૂંધીશ તે દેહ, મ્હેં તને કહ્યું તેમ, મૃત દેહ હશે; તેનો આત્મા ક્યાંય ગયો હશે. મ્હારા પતિએ બાણે મ્હારા દેહ રૂપી ધાપણુ સાચવી રાખવાને મ્હને સોંપી છે, તેથી તેનો ત્યાગ ન કરવો એ મ્હારો ધર્મ છે, છતાં બ્હીકણુ ધર્મ હું તેને તારાથી સંતાડવાનો પ્રયત્ન કરીશ નહિ. તારે ચેરી જવી હોય તો તે આ રહી. જે વસ્તુ તારો પ્રતિબન્ધ કરી શકે એમ નથી, તે તારી ખુશી હોય તો તું બહો લઈ બા. પણ તારી આબરૂના તો કાંકરા જ ધર્મ જશે; તું જેને ચાહીશ તે તને ચલાનાર નથી, તું જેને ભેટીશ તે તને ભેટનાર નથી, તું નિરન્તર બહારનો બહાર જ રહી હૃદયનો આન્તર બંધર કહી પામીશ નહિ. એક ચેર વળગી પેટી ચેરી બાથ, તેની કુંચી નહિ મળવાથી તોડી નાંખવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરે, ને આખરે પોતાના પાપ સિવાય કશું જ પામે નહિ,

તેની તારી સ્થિતિ થનાર છે. અરે ! તું બલે સવાઈ
 ચાખી જો, તારી ખાતરી થશે કે અનાથ પણ
 સ્મરણરૂપી શસ્ત્રવાળું સીતું હોયું રાજાની સર્વ સત્તા
 કરતાં વધારે સમર્થ છે. અરે ! તારી ખુશી પડે તો
 સમુદ્રને, વાયુને, અને અન્ધકારને તારી મહદે હોતો
 આવજો, પણ તને ખબર પડશે કે સ્મરણતૈલથી
 બળતી રહેલી પેલી ન્હાની અગ્નિની જોત તે બધાંની
 મહદથી પણ હોલવાશે નહિ.

આ સાંભળી તૃપ્તોદયિ થીરે રહીને મનમાં
 બોલ્યોઃ હા ! ગુણિયલ પત્ની, હા ! વત્સતરી, આ
 હુઆ રાજાને તેં પૂરેપૂરે સૂનકર બનાવી દીધો છે.
 અને જપની વાત બિલકુલ વીસરી જઈ કથાશેષ
 સાંભળવાને તે દાઝતે દિલે તત્પર થઈ રહ્યો.

હાથી બોલ્યો: હા ! પીપળ, તે બેલી રહી
 તે વખતે હું ભ્રમિત થઈ દિવાલ પર ટાંગેલા ચિત્ર
 પેઠે સ્તબ્ધ બિભો હતો, અને તેના સિવાયની દરેક
 વસ્તુનું જ્ઞાન ભૂલી જઈ આશ્ચર્ય ને ભક્તિભાવથી
 બિભરાતા હૃદયે તેના રહસ્યે ટકટક બેઈ રહ્યો હતો.
 તેની વાગ્યારા ચાલતી હતી ત્યારે તેનો આત્મા
 વિશાળ થતો જણાતો હતો; તેના આત્મા રૂપી કુવારા-
 માંથી ફૂટતા બિકળતા અગ્નિના પ્રવાહ, પેઠે તેના
 શબ્દોની ધાર ચાલવા લાગી, અને મહારો ભૂવ
 અગ્નિના ભડકામાં ચીમળાઈ ગએલી વસ્તુની પેઠે
 તેની સંખુબ્ધ બિભો બિભો સક્રિય પાત્રી ન્હાનો થઈ
 ગયો. તેનાં અદ્ભુત શાન્ત નયનમાં તેજ ભરવા
 લાગ્યું તે બેઈ હું તો કંપી બિઠયો, અને ગૌરી-
 સ્વરૂપે તે મહારા જેવા રાક્ષસનો વિનાશ કરવાને
 લગભગ તૈયાર થઈ ગઈ હોય એમ મને જણાયું.

મહને થયું કે અત્યન્ત હર્ષથી તેને સાંધાંગ પ્રણામ કરી હું તેનું પૂજન કરું, પણ મહને એટલી તો લાજ આવતી હતી કે હું જરા પણ ચસી શક્યો નહિ. બાણે અચેતન હોઈ તેમ તે જ સ્થિતિમાં હું થોડી વાર બિલો રહ્યો; પછી ઘણી ચૂપકીથી હું ખસી ગયો, અને દિવાલ ઝોળંગી ચોરની પેઠે બહીલે મહોંએ છાનોમાનો મહારા મહેલમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં પલંગમાં પડી મૂંગે મહોંએ સૂઈ રહ્યો, અને વખત વીતતો હતો તેનું મહને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. સૂતાં સૂતાં હું બાણે અન્ધારમાં ટગર ટગર જોઈ રહ્યો, તો હેલ પણ મહારા સંમુખ બિલેલી અને મહારા તરફ એકી ટોચે જોઈ રહેલી વત્સતરીની મૂર્તિ સિવાય બીજું કંઈ નજરે પડ્યું નહિ. તેની આંખ આગળથી ખસી જવાના મહેં ઘણા ય પ્રયત્ન કર્યો, પણ બ્યર્થ.

અને એકાએક મધ્યસ્તે હું ચમકી ઊઠ્યો, અને મહેં જૂમ પડી: વત્સતરી ! વત્સતરી ! અને અર્થ-

હીન શબ્દો હું બોલવા લાગ્યો. તેને માટે અને તેના લાવણ્યને માટે મહને અતિ તીવ્ર અભિલાષ થઈ આવ્યો, અને તે સાથે તેના પતિને તિરસ્કાર ને મહારી પોતાની જાતને કંટાળો પણ આવ્યો. હું બોલી બિઠ્યોઃ હહા ! આ પતિ ના હોત, તો મહને મહારા જન્મનું ફળ મળત; પણ તે તો હવે સ્વપ્નની પેઠે બિટી ગયું છે.

જન્યું જોવું કે મહારા શબ્દો મહારા વિટે સાંભળી લીધા, કેમકે ઘણુંખરું તે મહારાથી દૂર રહેતો નહોતો, અને મહારી પાસે રહી તેની એકની એક આંખે ઘુસડની પેઠે મહને જોવા કરતો હતો; તેના ગોઠિયા ભેડે દારૂ પીને લડવામાં તેણે બીજી આંખ ખોઈ હતી. અને એકાએક તે બોલી બિઠ્યોઃ મહારાજ, નિઃસંદેહ કોઈ પ્રેમપ્રસંગને લીધે તમારો ભુવ કચવાય છે; અને તમે જાણો છો કે દુઃખમાં બાજિયો યત્તાર મિત્ર હોય તો અડધ ઉપર દુઃખ જોધું થઈ જાય છે. વળી કહાય હું તમને મદદ

પણ કરી શકું, કેમકે એવી દરેક બાબતમાં ત્રીજા માણસની અછત વધારે પડોંચે છે. તેથી દુઃખને લીધે મહારાથી ન રહેવાયું, માટે મહેં એને બધી વાત કહી. અને હું કહી રહ્યો ત્યારે વિટ બોલ્યોઃ મહારાજ, આ વાત તમે પેટમાં જ રાખી હોત તો તમે ડહાપણનું કામ કર્યું કહેવાત નહિ, એ હું તમને સાબિત કરી દઈશ. તમે સમજો છો કે આ બાબતમાં આડખીલ રૂપે વિશ્વકર્તા તે પતિ છે. મહેં કહ્યુંઃ ખરેખર, બેશક એમ જ છે; અને એ વિશ્વ તદ્દન અનિવાર્ય છે. એટલે વિટ બોલ્યોઃ મહારાજ, તમે એક બૂલો છો. આ બાબતમાં તે પતિ બિલકુલ વિશ્વકર્તા નથી. કેમકે તે તો બાણે બાણી જોઈને તમારે માર્ગ સરળ કરી તમને સુખી કરવાને વચ્ચે માંથી ખસી ગયો છે. પણ ખરું વિશ્વ તો, તે બાઈએ કહ્યું તેમ જ, તેનું સ્મરણ જ છે. જો તે તેને બીસરી બચ, તો તમને નડતર રૂપે તેની પાસે કશું રહેશે નહિ. હું બોલી બિઠ્યોઃ હા, ખરેખર,

પણ તે તેને વીસરી જાય તો. પછી તે કપટી વિદ્
 બ્રાહ્મણો: મહેં નહિતું કહ્યું કે હું તમને મદદ કરી
 શકીશ ? આ જાણત મહેને તો સહેલીસટ જેવી
 લાગે છે. કેમકે મહારે એક મિત્ર છે, અને તે
 આયુર્વેદપારંગત હોઈ શબને જીવતું કરવા જેટલું
 કૌશલ ધરાવે છે. હું તેની સલાહ લઈશ; અને ખપ
 જેટલી જ ચાત તેને કરી સ્મરણ જુસી નાંખે એવી
 આપધિ તેની પાસેથી લાવીશ; એના જેવા આપધિ-
 પતિને આપધિ વડે સ્મરણનો સંહાર કરવો તેના
 કરતાં ખીજું સહેલું કામ શું હોઈ શકે ? જો કોઈ
 પણ પ્રકારે તેના પતિનું સ્મરણ તે તદ્દન વીસરી
 જાય અને ખીજી બધી રીતે તેવી ને તેવી જ રહે
 એમ થઈ શકે, તો તમારો બેઝા પાર સમજવો.
 પછી તેના પતિમૂર્તિરહિત હૃદયમાં પેસીને ત્યાં
 તમારી મૂર્તિ સ્થાપવી એ ધણું સહેલું કામ છે.

અને તે જ ક્ષણે મહેં એક ગ્રીચ પાટ્ટી, અને
 હર્ષના આવેશમાં મહાત્મ વિદ્ને ગળે બાંધી પટ્ટી
 બોલી લીકયો: અરે, શાણામાં શાણુ વિદ્, તેં કહ્યું

તેણું તું કરી બતાવે તો મહારા વજન જેટલું સોતું
તને ઇન્દ્રામમાં આપું. તારા વેદની પેઠે તેં બહુ
મહેને મુએલો જીવતો કર્યો છે. ચાલ, હવે આપણે
વગર વિલાંબે કામ આદરીએ. બહુ વાતાં મુખી
મહેને ક્ષોભને લીધે ધીરજ રહી નહિ. મળરકે બેલો
ભેંડી પિટ વેદને ત્યાં જઈ આવ્યો, અને હાથમાં
એક ન્હાનો ખાલો લાવ્યો. તે બોલ્યો: મહારાજ,
આ ખાલામાં સર્વ રમરણનો ઉપાય છે. તેણે મહેને
એ આપતાં કહ્યું: જે આ એસડ પીશે તે ધારણ
માં પડશે, અને બગશે ત્યારે તેના જીવનના પૂર્વ-
વૃત્તનું લેશ પણ રમરણ તેને રહેશે નહિ. માટે
હવે આ એસડ પાવું એટલું જ બાકી રહ્યું છે.
અને તે અહીં આવે તો જ પાઈ શકાય. અને તમે
કહો તો હું ઘોડાં માણસ લઈ બાઉ અને તેને લાવી
તમને બાતે જ સોંપું. તમારી સુંદરી મુશીબી
આવશે નહિ તો કંઈ ફિકર નહિ. જરા બળાત્કરથી
કંઈ બગડી જવાનું નથી, કેમકે તે બામશે ત્યારે
જયું જ ભૂલી જશે.

આટલું બોલી તે મ્હારા સ્કામું બાણે કટાક્ષમાં તાકી રહ્યો, અને તેની આંખ ભેઈ મ્હને કંપારી આવી, કેમકે તેમાં મ્હને આવો ધ્વનિ લાગ્યો:-
આપણા બેનો ભાગ. અતિથય તિસ્કારથી મ્હેં તેના બણી બેસું અને મનમાં કહ્યું: અરે ! આ ચિટ મ્હારો ભાગીદાર બને, અને તેના કમળ જેવા અંગને સ્વપ્નમાં એ આના સ્પર્શથી હું બ્રહ્મ થવા દઉં ? હું તેના બણી ફૂંચો, અને તેને ભોંય ભેગો કરી કોધથી બોલ્યો: હે કુતરા, તારી ગુંબસ શી ? એને અડકવાનું પણ તારા જેવાના નસીબમાં ક્યાંથી હોય, અથવા તારા જેવા રાક્ષસના હાથે તેને કેમ અપવિત્ર થવા દેવાય ?

આ સાંભળી તૃપોદધિ ગુસ્સે થઈ મનમાં બોલ્યો: અરે ! બીજાને રાક્ષસ કહેનાર તું પોતે કોણ છે ? તારા દુષ્ટ ચિટના સ્પર્શમાં જે અપવિત્રતા હતી તેનાથી બમણી તારા પોતાના સ્પર્શમાં નહોતી ? અને બપ જપવા તદન મૂલો બઈ કથાને અંત સાંભળવાને તે ચિન્તાગ્રસ્ત બની રહ્યો.

હાથી બેઠ્યોઃ પીપળ, વિટ ઊઠ્યો એટલે મહેં
 તેને શુસ્સામાં કહ્યુંઃ તેને તેડી લાવવાને હું એકલો
 જ જઈશ અને મહારા વગર કોઈની આંગળીનો એ
 સ્પર્શ એને થશે નહિ. તું તો પાછળ રહેજે અને
 હું આવું ત્યાં સુધી તારો પ્યાલો લઈને મહારી
 રાહ જોયા કરજે. વિટ બેઠ્યોઃ જેવી મહારાજની
 મરજી. અને એક દાસની પેઠે તેણે મહેને પ્રણામ
 કર્યો, અને હું તૈયારી કરતો હતો તે તેણે શાંતિથી
 જોયા કીધું. મહેં તેનો બિલકુલ વિચાર કર્યો નહિ,
 અને તેને જે જે તુકસાન કર્યા હતાં તે બધાં હું
 તદ્દન વીસરી ગયો. હું તો વીસરી ગયો, પણ તે
 વીસર્યો નહોતો. હા ! રાજાઓ અને પ્રેમી જનોની
 અન્ધતા કેવી અફસુત છે ! તેઓ વેર લેવાની તક
 શોધતા પોતાના ક્રોધાયમાન શત્રુઓના ખોળામાં કામા-
 તુર દશામાં દેખતી આંખે પોતાનું માથું મૂકે છે.

પછી, હે પીપળ, સાંજે હું ઘોડેસવાર થયો, અને મહાર વિશ્વાસુ નોકરોની મંડળી સાથે એક ડોળી લઈને છૂપી રીતે તે બાગમાં ગયો. રસ્તામાં બહુ ધીમે ધીમે મહેં ઘોડે ચલાવ્યો, કેમકે બગાટકાર કરવા હું નાપુશ હતો તેથી તેને પોતાની રાજપુત્રીથી શી રીતે લાવવી તેનો વિચાર મહારા મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. અચકાતાં અચકાતાં હું વિચારવા લાગ્યોઃ પણ તે પુત્રીથી ના આવે-અને મહુને ઘણો ભય રહે છે કે તે પુત્રીથી નહિ જ આવે-તો પછી શું કરવું? જખરહરતી કરવી કે નહિ? બિટવું કહેવું શું ખોટું હતું? જરા બગાટકાર કરવો પડે તોપણ શું થઈ ગયું? કેમકે તે બાગશે એટલે બધું જ વીસરી જશે. વળી, મહારો તે સાદ જ એળખે છે, અને તે અન્ધ છે એટલે તેને કોણે પકડી તે તે શું બાણવાની છે? આમ છતાં, તેને બગાટકારે પકડી જવી એ વિચાર મહારે ગમે જિતયો નહિ, તેથી હું કોઈ બીજો રસ્તો શોધવા લાગ્યો,

અને મનમાં બોલ્યો: તે પોતાની મેળે મ્હારી સાથે આવે એવું કંઈક જડે તો કેવું સારું !

એટલામાં એકાએક મ્હેં ઘોડો અચકાવ્યો, અને હું બોલી બિડ્યો: હા ! જડ્યું ! ખચીત હવે તે આવશે; અને આપણે બેઠા પાર.

મ્હેં એકદમ ઘોડો મારી મૂક્યો, અને મ્હારી મંડળી સહિત હું બાગ આગળ જલદી પહોંચ્યો; મંડળીને નીચે રાહ જોવાનું કહી હું એકલો દિવાલ પર ચડ્યો, અને જોયું તો પ્રથમની પેઠે જ કાન ઈઈ બાણે મ્હારા સ્થામું ઊંચું જોતી હોય તેમ તેને જોસેલી હીટી !

પછી આશ્ચર્યની વાત એ થઈ, કે મ્હેં તેને જોઈ તે જ ક્ષણે હું સ્તાબ્ધ બની ગયો, અને દિવાલ પર રહ્યો રહ્યો તેના સ્થામે જોઈ રહ્યો તે વખતે મ્હારી ભક્તિના આનન્દમાં એવી શોકની છાયા પ્રસરી ગઈ કે મ્હારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. મ્હેં વિચાર કયો: લાલ, થોડી વાર એના સ્થામું

બરાબર જોઈ લઉં; કાચુ કે દિવાલ પરથી એને
 જોવાનો આ છેલ્લો જ પ્રસંગ છે. હા ! પીપળ,
 મહારા સ્વપ્નમાં એ નહોતું કે દિવાલ પરથી કે
 દુનિયાના બીજા કોઈ પ્રદેશમાંથી એને ઊભેલી
 જોવાનો આ છેલ્લો જ વાશે હતો. મહારા આવવા-
 ના ઘણુસારથી ચમકીને તે દિવાલ સંભુખ ફરી
 હતી, તેથી તેના સાથુ તેની ઘુંટીની આસપાસ
 વંલની પેઠે બાંધે રેતેહથી ફરી વળ્યો હતો, અને
 બાંધે તેના પગ ખસે નહિ ને જમીન પર ચોટેલા
 જ રહે એવા ઇરાદાથી તેમની આબુખાબુ સજ્જ
 વીંટળાઈ ગયો હતો. તે સમયે જમીનરૂપી બાજદ-
 માંથી તેના મનોહર ઊંચાનીચા ફેહરૂપી મૂર્તિ
 હવામાં પ્રગટ થતી જણાતી હતી, અને રહેજસાજ
 પવનથી નાજ પર ધીરે ધીરે હાલતા મોટા પૂર્ણ-
 વિકસિત સીદેહધારી પુષ્પના જેવી તેની શોભા થઈ
 રહી હતી. અને અચેતન વેસ રંગવાળી તેની શાન્ત
 નિર્સંધ આંખે ઉપર મહારી નજર પડી કે મહુને ફરીથી

કંપારી આવી. તે આંખો બાંધે મહેને કહેતી હતી:
 ખાયલા, બીજની તળાવડીમાં ભિગતા મહારા જેવા
 સુંદર કમળને સ્પર્શ કરવાની અવિવેકભરી હિંમત
 તારામાં પાછી આવી કે ?

પછી એકદમ મહેં બાગમાં ભૂસ્કો માયો,
 અને બિતાવળે તેના ભણી જઈને બોલ્યો: વત્સતરી,
 તારો પતિ પાછો આવ્યો છે, મહેં તેને શોધી
 કહાડ્યો છે, અને તે અત્યારે મહારા મહેલમાં છે.
 તેને જીવાડવો એ મહારા ને તારા હાથની વાત છે.
 તને તેની પાસે તેડી જવાને હું કેટલાંક માણસ
 લઈને પોતે અહીં આવ્યો છું; અને તારી રૂબરૂ
 તેની સાથે સોદો કરી, તે માગશે તે કિંમત આપી,
 હું તને વેચાતી લઈશ. તું નહોતી કહેતી, કે જે
 વસ્તુ ખરીદી શકતી નથી તે ચોરી જવાનો પ્રયત્ન
 કરનાર હું એક ચોર સમાન છું ? હવે આપણે
 જોવાનું છે કે તે તને વેચશે કે નહિ; હું તને
 વચન આપું છું કે હું તને સોંપામાં લઈ લઈશ

નહિ; કેમકે તારે માટે હું તેને તેનું જીવન બક્ષવાને તૈયાર છું.

આ સાંભળી તે ચમકી; અને હું બોલી રહ્યો ત્યારે તે ચૂપ જ રહી. મહેં જોયું કે તે સહેજ પ્રજ્વળી હતી અને તેનો ચહેરો ફીકો પડી ગયો હતો. તરત જ ધીમે રહીને તે બોલી: ખરેખર તેં મહને મહા સંકટમાં આણી મૂકી છે; અને હવે મહારે શું કરવું એ વિષે હું મોટા ગુંચવાડામાં પડી ગઈ છું. હું આવવાની ના કહું તો શું? મહેં ધીરથી જવાબ દીધો: તારી ગેરહાઝરીને લીધે તારા પતિને ઘણું સોસવું પડ્યો. અરે! પીપળ, આ શબ્દો બોલતાં એ મહને તેની દયા આવી. પણ મહેં નિર્હયતાનું બખ્તર પહેરી લીધું, અને મનમાં કહ્યું: એને હમણાં જરાક દુઃખ પડ્યો, પણ તેની ફિકર નહિ; કેમકે થોડી જ વારમાં હું તેનો હઝાર ગણે બદલો વાળી દઈશ.

થોડી વારે નીસાસો નાંખી તે ફરીથી બોલી: અનેક વાર બહું બોલનાર અને દુષ્ટબુદ્ધિવાળા

તારા જોવાના વચન પર વિશ્વાસ કેમ રખાય ?
 છતાં હું ના પાડું તો બળાત્કારે પોતાની ઉમેદ
 રહેલાઈથી બર લાવી શકે જોવાની સ્થાને પણ શી
 રીતે થવાય ? તેમ છતાં, એમનું શું થશે તેની
 મહને ખૂબીક રહે છે, અને તું કહે છે તે કદાચ
 ખરું જો હોય. તું મહને મહારા પતિ પાસે જ લઈ
 જઈશ જો વાતના સમ ખાય છે ? મહેં વિચાર કર્યોઃ
 ખરેખરી બાળમાં ફસાઈ છે; અને એનો પતિ મહારા
 વગર ખીજે કર્યો ? હું બ્રહ્મોઃ વત્સતરી, જો હું જુહું
 બ્રહ્મતો હોઉં, તો મહારા અધમ યોનિમાં અવતાર
 હજો ! હા ! પીપળ, હું ઘાડું છું કે દેવે સાંભળ્યું,
 અને મહારા પોતાના જ શાપને અનુસરી મહારા
 વચન પ્રમાણે મહને આ હાથીના દેહમાં ખાંધી લીધો.

આ સાંભળી તુષોદધિ મનમાં બ્રહ્મોઃ અરે !
 બૂઝા રાજા, મહને જ મહારી વિરુદ્ધનું શસ્ત્ર બનાવી
 અને તેના પ્રેમની જ બાળ રચી, તેં આખરે તેના
 સદાચારને નમાવ્યો. અને બપ જપચા તદન બૂલી
 જઈ કયાનો અંત સાંભળવાને તે અખીરે થઈ રહ્યો.

હાથી બોલ્યો: પીપળ, આખરે નાહૂંટકે તે કળૂલ થઈ. તે ધીમેથી ઓલી: તમારા ભલાને માટે આ જોખમ બહારવામાં મ્હારી જુદી આડે રસ્તે દોરાવી હોય, તો, હે નાય, મ્હારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. પછી મ્હને કહ્યું: હું પાડું છું કે મ્હાડું શરીર એની મેળે ચાલી શકશે નહિ; માટે તારે મ્હને ઊંચકી જવી પડશે. અને પછી એકાએક તેને ચકરી આવી, અને છલંગ મારીને તેને પડતાં પડતાં મ્હેં ઝાલી લીધી ન હોત, તો તે મૂછો ખાઈ મ્હારા પગ આગળ પડત. તે ચેતનરહિત સીને મ્હેં ઘણી સંભાળથી મ્હારા હાથમાં ઊંચકી લીધી, અને મોહાન્વતાને લીધે મ્હારાથી રહેવાયું નહિ તેથી મ્હેં તેને એક ચુંબન કર્યું, પણ અરે ! તે તો બરફ જેવી ઠંડીગાર થઈ ગઈ હતી. મ્હેં મ્હારી મંડળીને જૂમ પાડી, અને મ્હારા આનન્દભર્યાં

માર્ગમાં છેલ્લા અન્તરાયરૂપ પેલી દિવાલ પર તેમની સાદ્યથી તેને ચડવી, અને ડોળીમાં સૂવાડી તેને જલદી મ્હારે મહેલે લઈ ગયો. તે બધો જ વખત આનન્દ ને ફોલથી ઊછળા મારતા હવે મ્હારે થોડે મહેં તેની પાસે જ ચલાવ્યો; પરંતુ તેનો આત્મા પોતાને ત્યાં થાપણ મૂકનારનો દ્રોહ કરવાની સાફ ના કહેતો હોય તેમ દેહથી છૂટો પડી બાહ્યે પાછળ બગીચામાં જ રહ્યો હોય, તેમ તે શખવત પડી રહી. અમે મહેલે પહોંચ્યાં એટલે મહેં તેને ફરીથી મ્હારા હાથમાં ઊંચકી અંદર લીધી, અને તે જ દશામાં પલંગ પર સૂવાડી. મ્હારો વિટ ચહ જોઈ જિસ્મ હતો, તેને મહેં કહ્યું: એકદમ પાંખા લાવ, બરફ ને ચન્દન લાવ, કપૂર ને બીજા સુગન્ધી પદાર્થો લાવ; ચાલ, આપણે તેને બાંધત કરીએ. પછી હું તેને વા નાંખતો હતો અને બરફ જેવી ઠંડી સુગન્ધ છાંટતો હતો, તેવામાં તે એકા-એક હાલી. અને પોતાની પાસે કોણ બેઠું છે તે

બાણુવા ફાંફાં મારતી હોય તેમ હાથ લાંબો કરી
બેબે બેબે સંભળાય એવા મન્દ અવાજે બોલીઃ
પાણી ! પાણી !

તે જ ક્ષણે મહેં ડાકું ફેરબું, અને પોતાની
એક આંખે મહારા તરફ તાકી રહેલા મહારા વિટને
જોયો. તે ધીરથી બોલ્યોઃ મહારાજ, આપું ? મહેં
કહ્યુંઃ મહેને આપ, એને હું પોતે જ આપીશ. મહેં
તેના હાથમાંથી પાણી લીધું અને પેલો પ્યાલો
તેમાં રૂડી દીધો. પછી તે પાણી મહેં તેને
મહેંએ માંડ્યું અને તે ચસચસીને પી ગઈ.
અરે ! ધિક છે મહેને, મહેં પાણું, અને તે
પી ગઈ. હા ! કર્મનાં ફળને ભયાનક લેદ શો
અફસુસ છે; તેની વજ્રસાંકળે બંધાઈને આપણે
ફરીએ છીએ અને ભૂલ ખાઈએ છીએ, ક્યાં
જઈએ છીએ તે દેખતા નથી, શું કરીએ છીએ
તે બાણુતા નથી, અને દેખતી આંખે ધાર્યા કરતાં
ઊલટું જ પરિણામ નીપજાવીએ છીએ. અરે ! તેને

માત્ર એક ઊઝરડો થતો અટકાવવાને, તેના માથાનો
માત્ર એક વાળ ખરતો બચાવવાને હું એક તો
શું પણ અનન્ત દેહોનો ત્યાગ કરવાને તરપર
હતો; પરન્તુ ભાવિબળે મહેં પોતે જ આ જ હાથે
તેને તે પાછી પાચું, અને તે પી ગઈ. પેલો વિટ
હૃદયવહેણા દેહમાં મૂર્તિમન્ત થઈ મનુષ્યદેહધારી
ફેવની પેઠે જોયા કરતો હતો.

આ સાંભળતાં તુષોદધિ મનમાં ધીરેથી બોલ્યોઃ
અરે! તારા જેવા હૃદયવાળા થવું તેના કરતાં
હૃદયવહેણા હોવું સારું છે. અને જાપની વાત તદન
વીસરી જઈ તેણે વાર્તા સાંભળ્યા કરી.

હાથી બોલ્યો: પીપળ, તે પી ગઈ, અને તત્કાલ પલંગમાં પાછી પડી ગઈ, અને દિવસની શશિલેખા કરતાં એ નિસ્તેજ બની જીંત પર ચીતરેલા ચિત્ર પેઠે નિષ્કેષ્ટ બની પડી રહી. હું હરખભેર વિજય-વાણી બોલાવતો મનમાં બોલ્યો: હવે, આસડ આસડ-તું કામ ભણે કરે; તે દર્મિયાન હું તે બાગે ત્યાં સુધી તેને નિહાળ્યા કરીશ. હવે, તેનાં સર્વ સંકટનો અવધિ આવ્યો છે; અને પેલા જૂના પતિને બદલે મહુને સ્વીકારવામાં હવે તેને બિલકુલ વાંધો નહીં નહિ. પછી મહેં વિટને કહ્યું: તું હવે ચાલ્યો જા, મહુને એની સાથે એકલો રહેવા દે; કાલે હું તને ઇનામ આપીશ. જતાં જતાં તે વિટે મહારા કાનમાં કહ્યું: મહારાજ, હવે બેઝ પાર. ચોડી ચારમાં તે બધું જ વીસરી જશે, અને પતિ થવાનો તમારો ચારો આવી પહોંચ્યો છે. એમ કહી તેણે અમંગળ

સ્મિત કરી મહારા સ્થામે ક્ષણભર જોયા કીધું;
 તે જોઈ મહને દુઃખ થયું, કેમકે તેની આંખ
 સ્મશાનમાં બેઠેલા ગીધની આંખ જેવી લાગતી
 હતી. અફસોસ ! તે વખતે પણ હું સમજી
 શક્યો નહિ. પછી તે આલ્યો ગયો, અને તૃષોદધિની
 પેઠે સંસારના સાગરમાં અલોપ થઈ ગયો. હા !
 ન્હાસી જવામાં તેણે કહાપણનું કામ કર્યું, કારણ કે
 તે સારી પેઠે સમજતો હતો, કે સ્થવારે રાજા
 દેખશે તો મ્હારું મોત જ છે.

તે આલ્યો ગયો પછી તે ખંડમાં હું વત્સતરી-
 ની સાથે એકલો જ રહ્યો, અને તેના ઊઠવાની
 રાહ જોતો હતો. રાત્રિ ધીમે ધીમે વધવા લાગી,
 કલાક પછી કલાક વહી જવા લાગ્યા, અને હું
 ઉત્કંઠાથી ક્ષણભર્યે પગલે આમ તેમ ફરવા લાગ્યો,
 અને વચ્ચે વચ્ચે તેને જોવાને પલંગ આગળ
 બિભો રહેતો હતો. પાંજરામાં પૂરેલા વિકરાળ પશુની
 પેઠે અશાન્ત થઈ હું આમ તેમ ભ્રમવા લાગ્યો.

આશા અને અધીરાઈ, અભિલાષ અને વિજય
 અને હર્ષ, અને સંદેહ અને શંકાના તરંગો પર-
 સ્પર અથડતાં મ્હારા આત્મામાં યુદ્ધ મચી રહ્યું,
 અને હું આમ તેમ અફળાવા લાગ્યો; તે તરંગો
 કામાનિલથી ઊછળવા મારી રહ્યા હતા, છતાં ઊંઘમાંથી
 જાગી તે અનિલ અને તેનું તોફાન એક ક્ષણમાં
 શમાવનાર પેલી મનોહર શશિલેખાના દર્શને શાન્ત
 ગંભીર થઈ જવાને તે અતીવ ઉત્સુક હતા. તે
 દર્શિયાન, ખરેખરા શરીરનું તેજ ધીમે ધીમે વધવા
 લાગ્યું, અને પોતાની એક લેખા જેવી પેલી મનોહર
 નિદ્રિત સુન્દરીનો સમાગમ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને જાણે
 ઇચ્છતો હોય તેમ તે મ્હારા ખંડમાં કોઈ જાણે
 નહિ એમ પેઠે. તેને જોતાં હું મનમાં બોલ્યોઃ
 ખરેખર, ચન્દ્ર ઠીક કરે છે; પોતાની ઇચ્છા ભલે
 તૃપ્ત કરે; કેમકે એના જેવા પ્રતિસ્પર્ધાની મ્હને
 ઇર્ષ્યા થતી નથી. પછી મહેં જ્યાં દીવા હોલવી નાંખ્યા,
 બધી બળીઓ ઊઘાડી નાંખી, અને થોડે દૂર એક

પલંગ પર બેસી હું તેનું સૌન્દર્ય નિહાળવા લાગ્યો.
 સુધાકરના શીળા રૂપેરી તેજમાં ન્હાતી તેને સૂતેલી
 બેઠી મહારા મનમાં ભક્તિભાવ બિભરાર્થ આન્યો.
 બારીઓએ હારખંધ લટકતા ચન્દ્રમણિની દોરીઓના
 પડછાયા કાપા રૂપે તેના શરીર પર પડતા હતા, અને
 પાંજરાના સળિયા જેવા દેખાઈ તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ
 તેને કેદમાં પૂરતા હોય એમ લાગતા હતા. આ પ્રમાણે
 હરખમાં ને હરખમાં હું એને નિહાળતો હતો, ત્યારે
 નીચેની આરસની જમીન પર ધડીએ ધડીએ ધીમેથી
 ઝરતા ઠપૂરરસનો સુર મધુર હાલરડાની પેઠે મહારે
 કાને આવતો હતો; તેથી મહારા આત્માનો શ્રમ
 ને ક્ષોભ ઊતરી ગયો, અને આખરે અજાણતાં હું
 નિદ્રાવશ થઈ ગયો.

પછી ઓચિંતો હું જાગી ઊઠ્યો, અને ચમકીને
 બેસું તો અરે! ચાંદની લગભગ જતી રહી હતી. તેના
 પર પડતા ચન્દ્રના શેષ રહેલા ભેદલા કિરણ વડે
 બાહ્ય પ્રકાશિત થએલા અન્ધકારમાં મહેં તેને પૂર્વવત

નિશ્ચેષ્ટ પડી રહેલી એઈ. હું જોતો હતો તેવામાં
 એકાએક પાંદડાની પેઠે હું કંપવા લાગ્યો. અને
 મહાઈ હૃદય, બાણે તેને જગાડવા ઇચ્છતું હોય
 તેમ, કોલના અવાજની પેઠે ધબકતું મહાને શાન્તિને
 લીધે સંભળાયું. એકાએક મહારાં રૂવાં ઝિભાં ધવાં, અને
 કપાળે પરસેવાના ઝેમે ઝેમ વળ્યા. હું મનમાં બોલ્યોઃ
 અરે ! આ તો છેક શાન્ત છે, અને બિલકુલ કાલ્પના
 વગર તે ને તે જ સ્થિતિમાં પડી રહી છે.

અને ભાન વગર તેના લણી જોતો, અને
 સાગરનાં મોજાંની પેઠે મહારા કાનમાં અધડાતા
 મહારા હૃદયના ધબકારા સાંભળતો હું ઝિભો રહ્યો.
 પછી જે પલંગ પર તે સૂતી હતી ત્યાં આગળ
 ઘણે ધીરથી ચૂપકીથી હું એકદમ ગયો. અને કાન
 દઈ હું તેના પર વાંકો વળ્યો, અને એકાએક મહારો
 હાથ તેને અડક્યો. હા ! પીપળ, આરસની ભૂમી
 કરતાં તે વધારે ઠંડી થઈ ગઈ હતી. નહ યતા

ચન્દ્રિકા રૂપી સ્મિતથી બાણે તેણે મહને કહ્યું: મહારાજ,
અન્તે મહારૂં કહેણું ખરૂં જ પડયું; મહેં તને નહોતું
કહ્યું, કે તું મહારૂં શરીર ચોરી જઈશ તો મહારો આત્મા
તેની સાથે નહિ આવે ?

કાળતરંગ

भिक्षાશનં તદપિ નીરસમેકવારં
 શય્યા ચ ભૂઃ પરિજનો નિજદેહમાત્રમ્
 વસ્ત્રં ચ જીર્ણશતરન્ધ્રમયી ચ કન્થા
 હા હા તથાપિ વિષયા ન પરિત્યજન્તિ॥

ભીખ માગીને ખાવાનું-તે પણ લૂખુંસૂકું ને
 એક જ ટંક, જમીન પર સવાનું, નોકરચાકરમાં
 પોતાનો જ દેહ, બૂતી ને કાણાં કાણાંવાળી કન્થા
 પહેરવાની-આવી સ્થિતિ હોય, તોપણ અરેરે !
 વિષયવાસના જતી નથી.

ત્યાર પછી, એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળતો પેલો
 વૃદ્ધ પ્રાદ્યુત્તમ તૃપોદધિ એકાએક ઊભો થઈ ગયો. ઊભા
 થતાં તેણે હાથી ભણી નજર કરી, અને અરે !
 ચપગાના ચમકારાની પેડે પેલો હાથી આવિન્તો
 અલોપ થઈ ગયો. અને તે સ્થાને હાથીને બદલે
 તેણે જીવન્ત દશામાં સ્તબ્ધ ઊભેલો રુરુ રાજા જોયો.
 તેણે તેને જોયો કે તરત જ રુરુ રાજા હરખભેર
 બોલ્યો: હાશ ! હવે મહારી કથા સંપૂર્ણ થઈ છે
 અને શાપનો અન્ત આવ્યો છે, અને હાથીના ભયંકર
 રૂપમાંથી છૂટી મૂકેને મહારૂં સ્વાભાવિક મનુષ્યરૂપ
 ફરીથી પ્રાપ્ત થયું છે.

આવું અદ્ભુત દૃશ્ય જોઈ આશ્ચર્યચકિત તૃપો-
 દધિ તેના ભણી જોતો હતો, તેવામાં એકાએક તેની
 આંખો ફાટીને બહાર તરી આવી, અને તેને આખે
 શરીરે રૂવાં ઊભાં થયાં. કારણ કે ત્યાં પેલા વૃક્ષની
 લગભગ સાક્ષાત વત્સતરી ઊભી હતી. પેલા રુરુ

હાથીએ વર્ણન કર્યું હતું તે જ પ્રમાણે કાન દઈને
 જિભી હોય તેમ તેણે માયું જરાક નમાવ્યું હતું,
 અને તેની વિશાળ આંખો પૂર્વવત તૃષોદધિ તરફ
 તાકી રહી હતી. તે જ ક્ષણે આશ્ચર્ય ને મોહમાં
 રુરુ રાજાએ ખૂમ પાડી: વત્સતરી ! શું ! વત્સતરી !
 શું ! તું પણ મહારા જીવન ઉપરાંત મહને પ્રાપ્ત થઈ છે ?

આ સાંભળતાં પેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું હૈયું હરણ-
 ની પેઠે ઊછળ્યું. અને તેનો મૂળનો ઉદ્દેશ અને
 જપ સ્વપ્નની પેઠે તેના મનમાંથી નિઃશેષ હ્રુત થઈ
 ગયા. પાંખે જેવાં પગલે તે તેમના તરફ એકદમ
 દોડયો, અને જોલાન અવસ્થામાં અતિશય દુઃખ ને
 નિરાશાથી મહોટે સાદે બોલ્યો: અરે ! એ મહારી છે.
 અરે ! ચોર, એ તારી નથી. અરે ! એ તો મહારી
 છે. તે તેમની પાસે ગયો, તેમની વચ્ચે પડયો,
 વત્સતરી ઉપર ઢળી પડયો, તેને બે હાથે વળગી પડયો,
 અને શોક પથ્થાત્તાપ ને હર્ષનાં આંસુ સાસ્તે સાસ્તે
 તેણે તેને ચુંબન કર્યાં, અને તેમ કરતાં બોલ્યો:

હે પ્રાણથી પણ બહારી, હે વત્સતરી, હે ગુણિયક પત્ની, મહારી બૂલ થઈ છે, મહેને ક્ષમા કર.

પછી અચરજની વાત એ થઈ કે તેને ગળે પોતાના સુકોમળ હાથ નાંખી પ્રતિચુંબન કરતી તે સ્ત્રી ખડ ખડ હસી પડી, અને તેના અટ્ટહાસ તૃષોદધિના મ્હોં આગળ ગળું રહ્યો. આશ્ચર્યથી તે પાછો ખસ્યો, અને જુએ છે તો તેના જુજપાશમાં વત્સતરી નહોતી પણ કોઈક અજાણી જ સ્ત્રી હતી ! ઉપહાસભરી આંખે હસતાં હસતાં તે તેના બહી જોઈ રહી. તે બોલી : હા ! તૃષોદધિ, હું અન્ધ નથી, પણ હું તો તને બરોબર દેખું છું. કોણ વધારે પ્રેમાળ છે-તું કે તારી પત્ની-એ નક્કી કરવું સહેલું નથી. કેમકે એમ જણાય છે કે પેલું વિસ્મૃતિજનક ઓસડ તેને પાયા કરતાં તને પાવાની વધારે જરૂર હતી : તેથી કરીને, તું તપશ્વર્યા આગળ સ્ત્રીઓને કંઈ વિસ્મૃતમાં ના લેખવનાર પ્રબળ યોગી થઈ શકત. ખરેખરા તને વત્સતરી પર અતિશય બહાલ હતું, કેમકે

તું તારા જપ જપવાના તદ્દન ભૂલી જ ગયો અને એક ચુંબનને સાટે તારો આખો પુણ્યપર્વત આપી બેઠો. છતાં દિલાસા રૂપે હું તને એટલું કહીશ કે તને હરાવનારી સ્વર્ગની અપ્સરા નથી.

એટલું કહી હસતી હસતી તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ. મોહવશથી વીંધાઈ બિભેક્ષા તૃપોદધિએ નજર દેશ્વી બોલું એટલે રુરુ પણ અલોપ થઈ ગયો, અને તેને બદલે ભક્તાના વેષે તેની સંમુખ ઇન્દ્રને બિભેક્ષો ભેળો. નિષ્કુર આંખે તૃપોદધિ ભણી ભેઈ તે ધીમેથી બોલ્યો: હે તૃપોદધિ, અહ્યા પુરુષો કહાપણ મેળવવા યત્ન કરે છે અને નમ્રતા તો પામે જ છે. પણ તારી ભક્તિ જાહી હતી અને કસોટીએ ચડી શકી નહિ. હવે, તે સ્ત્રીએ કહ્યું તેમ, તારો પુણ્યગિરિ કેવળ નષ્ટ થઈ ગયો છે, અને એક ક્ષણિક દુષ્ટ વાસનાને લીધે શાવાનજમાં સૂકા ઘાસના તરણની પેઠે બળીને ખાખ થઈ ગયો છે. અને હમણું જ પ્રયોગસિદ્ધ થયું તે પ્રમાણે વિષયતું

સ્મરણ તારા મનમાંથી હ્રુત થયું નહોતું, અને તારા આત્માની ભરમમાં અભિમાન અહંભાવ ને સ્ત્રી-મોહના તણખા છૂપાઈ રહ્યા હતા, અને તેમનો ભડકો કરવાને સ્મરણરૂપી વાની જસ જરૂર હતી. હવે, પુરાણા ઐહિક પ્રેમને લીધે તેં તારી મોક્ષની મંરછા જતી કરી છે અને જપ જપવાના વ્રતમાં ભંગાણ પાડ્યું છે. વળી સાચી એકાગ્ર પ્રપત્તિને મદદે સ્વાર્થ વેર ને ખંડિત અભિમાનથી સ્વર્ગને ત્રિયજ્ઞપાથજ્ઞ કરવાની દુષ્ટ ધારણાઓ સ્વવાતું પાપ પણ તેં બોલ્યું છે. માટે જ, હું તને શિક્ષા કરું છું કે તું આ જ ક્ષણે પુંછડી વિનાના કુતરાના દેહમાં પડીશ. પછી તું વાંદરે થઈશ, પછી કીડો, અને પછી ખાઉધર માંસાહારી સક્ષસ, અને શિયાળ, અને ડોમ્બ,+ અને ચામડિયો, અને ચંડાળ, અને એવા એવા પાપી આત્માના દેહ તારે ધારણ કરવા પડશે; અને જન્માન્તરની અનન્ત માળામાં અન્તનો

પાર પામ્યા વગર તારે એક જળબિન્દુની પેઠે ભટકવું પડ્યો. કેમકે તારા આ કૃત્યને લીધે તારા આત્માને એવો પાકો ડાઘ બેઠો છે, કે સમુદ્રમાંથી રંગ ને ખારાશ કહાડી શકાય ખરી, પણ તારા આત્માને તેની નિર્મળ સ્વચ્છતા ફરીને પ્રાપ્ત કરાવાય નહિ, અને આવો શાહી જેવો કાળો ડાઘ તારા આત્મતત્ત્વમાંથી ટાળી શકાય નહિ.

પછી પેલો ગુન્હેગાર ગ્રાહ્યજી ત્યાંથી વીજગીને વેગે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

આ પ્રમાણે ઇન્દુશેખરે કથા સમાપ્ત કરી કે તરત જ હિમચુતાએ પૂછ્યું: હે અન્દ્રભૈલિ, વૃક્ષના વેષમાં રહેલી પેલી કપટી કલ્પાનિધિને હાથીરૂપે ઇન્દ્રે જે વાત કહી તે ખરેખરી બનેલી વાત હતી, કે પેલાને ભ્રમાવશનેતેમણે બેડી કહાડેલી વાત હતી?

મહેશ્વરે ઉત્તર દીધો: હે હેમવતી, તે તદ્દન સાચી વાત હતી, વિગતવાર સાચી જ વાત હતી. કેમકે ઇન્દ્ર મ્હને પૂછ્યા આવ્યો હતો, અને

મહે' તેને ભૂતકાળના દર્પણમાં તે આખી વાત યથા-
વૃત્ત બતાવી હતી. વળી, વાર્તાના પરિણામ પરથી
પણ તને જણાયું હોવું જોઈએ, કે એ વાત સાચી
જ હતી. કારણ કે જે માણસ પોતાના અંગભૂત
ઇતિહાસની કથા સાંભળે છે, તે નીર ને ક્ષીરનો
વિવેક કરનાર હંસ જેવો ચપળ હોય છે. તે ખડું
ખોટું એકદમ તારવી કહાડે છે. કથા કહેનારની
જરાક ભૂલચૂકથી જો તેને બહેમ પડ્યો હોત અને
સંગીતમાંના કોઈ એ બેસુરા અવાજ જેવું તેને લાગ્યું
હોત, તો તે આખો પ્રપંચ પરપોટાની પેઠે ફૂટીને
પકડાઈ જાત. માણસ સાદા સત્યથી જેવો છેતરાય
છે, તેવો કપટ કે છળથી છેતરાતો નથી.

પાર્વતીએ કહ્યું: ત્યારે પેલા બિચારા વૃદ્ધ
બ્રાહ્મણને માટે મ્હને ઘણો શોક થાય છે. તે ઘણો
દયાપાત્ર હતો.

ચન્દ્રમૌલીશ્વર બોલ્યા: ના, હિંમતુતા, તારી
ભૂલ છે. જે બિલકુલ દયાપાત્ર નથી તેના પર તું

વ્યર્થ દયા લાવે છે. કારણ કે તેની પત્ની વત્સલરી
 પર તેને સાચો પ્રેમ હોત-અને વત્સલરી સાચા
 પ્રેમને ચોખ્ખ જ હતી-તો તેને પૂછ્યાગાછ્યા વગર,
 તેનું કહ્યું સાંભળ્યા વગર, માત્ર પોતાની આંખની
 ભૂલભરેલી સાબને પ્રમાણભૂત માની, તેને કુલટા
 હતી, તે તેને મૂકી કદી નહાસી ગયો હોત નહિ.
 આંખની, કાનની, કે બીજી કોઈ ઇન્દ્રિયની ગમે
 તેવી પ્રબળ સાક્ષી હોય, તોપણ સાચો સ્નેહ
 તેને બિલકુલ ગણ્યકરતો નથી; કારણ કે તેને પોતાના
 પ્રેમપાત્રમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય છે, તેને બહેમનો
 ગન્ધ પણ હોતો નથી, અને તે બીજા ગમે તે કહે
 તોપણ પોતાની શ્રદ્ધાને વળગી જ રહે છે. પરંતુ
 ઈર્ષ્યા એ પોતા પ્રેમની નિશાની છે, અને એટલે
 પ્રેમ એટલે રૂપાન્તરે અભિમાન ને અહંભાવ સમ-
 જાયો. તે કદી દૂર હોતો નથી, પણ તૃપ્તોદયિની પેઠે
 નિરન્તર અસ્વસ્થ રહે છે. જેમ તેનો પ્રેમ સ્વાર્થ ને
 અભિમાન પર સ્થાએલો હતો, તેમ તેની મહત્વાકાંક્ષા

પણ તેવી જ હતી; તેથી તે બન્ને કસોટીએ ચડતાં તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યાં. આ પ્રમાણે તે પોતાની પત્ની પર વિશ્વાસ સખી શક્યો નહિ, તેમ તેને ભૂલી શક્યો નહિ, તેથી તે કેવળ તિરસ્કારને પાત્ર છે; અને કપટમય ને નિર્બળ અનુકરણ કે યોગથી જેઓ ઉન્નત વિચારોને હલકા પાડવાનો ચત્ત કરે છે, તેમને માટે ભાવી જે માઠી દશા નિર્માણ કરે છે, તેવી દશા તૃષોદધિની થઈ. કેમકે સાચો સ્નેહ પ્રબળ પવનને પણ માથું નહિ નમાવનાર પેલા સ્હામેના ખડક જેવો છે, અને સાચો વૈરાગ્ય કેવળ પોતાના સ્વભાવને જ લીધે-દંભને લીધે નહિ-ગિચે આકાશની અગમ્ય શાન્તતામાં ઊડતા પેલા ખગ સમાન છે.

અને હવે, મહેં કહ્યું હતું તેમ, આ આપણો ફેલાસ આબ્યો, અને કથાનો અન્ત પણ આબ્યો.

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते
येषां न चेतांसि त एव धीराः॥

લાલચ સ્વામી આવી ઊભી હોય છતાં જેના
મનમાં વિકાર ના થાય, તે જ સર્જન બજાવે.

પરિશિષ્ટ

The Famous Indian Stories of PROF. BAIN

(3 s. 6 d. net each)

A Digit of the Moon

The Descent of the Sun

An Incarnation of the Snow

A Mine of Faults

The Ashes of a God (અનંતસરથ)

Bubbles of the Foam

A Syrup of the Bees

The Livery of Eve

(2 s. 6 d. net each)

A Heifer of the Dawn (અપાનન્દિની)

In the Great God's Hair

A Draught of the Blue (નીલરેની)

An Essence of the Dusk

Prof. Bain's Indian Stories have recently been accorded the rare distinction which few books so modern ever attain to, namely, inclusion in the Riccardi Press Series. Only very special books are issued in this series, and any author might well consider himself among the immortals to be thus honoured. The eleven* volumes enumerated above, which constitute the set, are available for Rs. 132-8 complete. This edition is limited to 500 sets and the volumes are not sold singly. Each book is printed in the Riccardi fount on hand-made Riccardi paper. Size $9\frac{1}{4} + 6\frac{1}{2}$ inches.

+ + +

The history of these fascinating little books, which, to a few readers, have always meant so much, and which are every day becoming better known, is not the least curious in modern literature. On the appearance of "A Digit of the Moon" in 1898, the author's mystifying attribu-

* *The Livery of Eve* આ વર્તે ને યજ્ઞ વર્ણન છે.

tions to a Sanscrit original, and the skill with which he kept up the illusion of translation, completely took in even the best scholars, and this work was added to the Oriental Department of the British Museum Library. Later, however, the discovery was made that Mr. Bain, working with a mind saturated in Hindoo Mysticism and lore and Sanscrit poetry, was wholly its author, and it is now catalogued in the ordinary way.

To describe the charm and appeal of the stories themselves would be a hard task. They are almost indescribable. There is nothing in English literature at once so tender, so passionate, so melancholy, and so wise. The fatalism of the East, and the wistful dubiety of the West, meet in these beautiful allegories of life, which it is possible to compare only with themselves.

(*Methuen & Co. Ltd., LONDON*)

અનંગભસ્મ

અનંગભસ્મ એક મનોહર વાર્તા છે. એ નામ તેને કેમ આપવામાં આવ્યું છે તથા તેમાં તત્ત્વગાનનું શું રહસ્ય સમાયું છે, તેનું પ્રસ્તાવનામાં નિરૂપણ કર્યું છે. મૂળની રચના જોવી સુષ્ટિત અને સુંદર છે, તેવું જ તેનું ભાષાન્તર પ્રાદ અને પ્રસાદવાળું છે. અનુવાદમાં પુરતી ગ્રીણવટ અને સાવધાની વાપરેલી જોવામાં આવે છે.

અમદાવાદ
૧૩-૧૦-૧૬

સહી/ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

‘અનંગભસ્મ’ જોઈ મયો. તમારું સાદું ગુજરાતી વાંચતાં આનંદ થાય છે, કેમકે તમારું લખાણ શુદ્ધ પણ છે અને મરોડદાર પણ છે.

મુંબઈ
૧૨-૬-૧૬

સહી/ બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

પુસ્તક હું રસથી વાંચી ગયો. મૂળ સાથે ભાષાન્તર સરખાવ્યું નથી, પરંતુ સરળ ગુજરાતી મંથ તરીકે વાંચ-

વાનો રસ પડ્યો છે. કથા હિન્દુસ્થાનની છે, શૈલી પણ આપણી જ છે, એટલે ભાષાન્તર દેશજ મન્ય જેવું સ્વાભાવિક રીતે લાગે જ. છતાં તમારું કાર્ય મને ગમ્યું છે. મને આશા છે કે ગુજરાતમાં સર્વત્ર તમારો પ્રયાસ આદર અને પ્રશ્નસા પામશે. આશા છે કે બોમ્બેનાં બીજાં પુસ્તકો કુરસદે ગુજરાતી ભાષામાં ઊતારવા વિચાર હશે.

લીબડી

૨૧-૬-૧૬

સહી/ રજુનિતરામ વાવાભાઈ

ગુજરાતી ભાષામાં સારી નવલકથાઓ આંગળીને વેઢે ગણ્યુય તેટલી છે. તેથી તેમાં જે કોઈ પૂરતી કરે તેણે આપણા સાહિત્યની ઉત્તમ સેવા બજાવી કહેવાય. 'અનંગ-બસ્મ'ના કર્તાઓ ગુજરાતી વાચકર્મને રસિક વાંચન આપ્યું છે. અને ને ખાતે તેમને ધન્યવાદ થયે છે.

અંગ્રેજી ભાષામાંથી અનેક વાર્તાઓના તરજૂમા થાય છે. પરંતુ તેમાંના ઘણાખરા આપણા જીવનને અતુલ્ય હોતા નથી. તેમ જ ઘણે જાગે પારસી લેખકોને હાથે થવાથી તેમાં ભાષાની કિલહટતા જોવામાં આવે છે. 'અનંગબસ્મ'ની કથા તો આપણા જ દેશની અને આપણા જ લોકની છે. તેથી આપણાં વાચકોને વધારે પ્રિય લાગે છે. તેમ જ તેની ભાષા

ધણી સરળ અને સામાન્ય સ્ત્રીવર્ગ પણ સમજે તેવી છે. તેથી લાઘવેરીઓ માટે તેમજ શાળાઓના ઇનામ માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ પુસ્તકના મૂળ મન્યકારનાં આ જ પ્રકારનાં ખીન્ન પુસ્તકો છે. તે પુસ્તકના પણ અનુવાદ થશે તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાની ખોટ કેટલેક અંશે પુરાશે. આજ્ઞા છે કે આ વિદ્વાન અનુવાદક એક મન્ય તૈયાર કરીને બેસી નહિ રહે, અને નિરાસુ વાચકવર્ગને સંતોષ આપશે.

અમદાવાદ

સહી ' સૌ. શારદા મહેતા

This translation of Prof. Bain's novel, the *Ashes of a God*, preserves all the delightfulness and orientalism of the original, and as the translator says, to appreciate its beauty, its reading should be finished at one sitting, otherwise its delicate touches are sure to be missed.

MODERN REVIEW

Sd/ **K. M. Jhaveri**

August, 1916

x x x આખી પાત સહેલી તથા રસવાળી બાષામાં થોળઈ છે. ૩૬ ગુજરાતી પ્રયોગો “ ડંડમાર કરી દે છે ”

(પાન ૧૨), “ બેડો પાર ” (પાન ૧૦), વગેરેથી અન્યથા સાક્ષરોની માફક બાષાન્તરકારે સંસ્કૃત પ્રયોગો મૂક્યા નથી; પણ ગુજરાતી બાષાને તેના જ સ્વાભાવિક રસ્તે યથેચ્છ વહેવા દીધી છે; અને એક બાણુએ સાક્ષરતાના ખડખડા ટેકરા જેવી કાળજીથી બચાવી લીધા છે, તેવી જ ચાલાકીથી બીજા બાણુએ મૂળને વફાદાર રહેવા ઇચ્છનાર બાષાન્તરકારની કૃત્રિમતારૂપી ખાદ્યખખોચીમાં પણ સંભાળી લીધાં છે. સપાટ સીધે માર્ગે જ-કુદરતી ચાલથી રા. હવે ચાલ્યા જાય છે, ને તે જ આ બાષાન્તરની ખરી ખુખી છે.

ઓગસ્ટ, ૧૯૧૬

સાહિત્ય

રસિક અનુવાદક ખરી રીતે જ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે “ પ્રકૃત કથાના મુખ્ય મુદ્દા બે છે : (૧) સાચો સ્નેહ અને (૨) સાચો વૈરાગ્ય.”

આ વાર્તા જેમ ઇંગ્લેન્ડમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં અત્યંત રસિક અને મનોહર શૈલીમાં લખાએલી છે, અને તે વાંચવા અમે સર્વેને સૂચના કરીએ છીએ.

ઓગસ્ટ, ૧૯૧૬

નવલ્લખન

અનંગમસ્ત્ર

મળવાના સ્થાન—

(૧) અનુવાદક

આસ્તોડિયા ચક્રલા પાસે, અમદાવાદ

(૨) મંગળદાસ હરકીસનદાસ

બુકસેલર, સુરત

(૩) લવનલાલ અચરશી મહેતા

પીરમચાહ રોડ, અમદાવાદ

(૪) એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

(૫) બુક્સ એન્ડ ન્યૂસ એજન્સિ,

ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ

નીલનેની

પ્રો. બેઘનની બીજ એક વાર્તા

અનુવાદ કરનાર

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે, બી. એ

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

અમદાવાદ

(મૂલ્ય : આઠ આના)

x

x

x

ભાષાન્તર એક કલા છે, મૂળ કરતાં જ ગિતરતી એની પ્રતિજ્ઞા છે, મૂળ મનઃકાર પ્રત્યે ભાષાન્તરકારની જવાબદારી છે ઇત્યાદિ ભાષાન્તરકારે સ્મરણમાં રાખવા લાગે સધળાં મુત્રો રા. સાકરલાલે સ્મરણમાં રાખ્યાં છે, અને પરિણામે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એમણે આ ભાષાન્તરરૂપ એક કિંમતી ગિમેરો કરી આપ્યો છે...એમની ભાષાન્તરકલા આ કૃતિમાં વિશેષ પરિપાક પામી છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. x x

x x x આ મનોહર વાર્તા એકસરખી સુંદરતાથી ભરપૂર છે. ભાષાન્તર મૂળ કૃતિને રોમતી વાણીમાં કર્યું છે. એકંદરે દરેક શબ્દ, એતું વજન અર્થ વગેરે બહુ સૂક્ષ્મતાથી અવલોકી અવલોકીને, વાપર્યો છે: શૈલીનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવા જતાં કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રાચીન શબ્દના ઉપયોગમાં કૃત્રિમતા આવી ગયેલી છે. પણ અતિશય સંભાળ અને જવાબદારીના ભાનથી કરેલી કૃતિમાં આ કેટલીક વાર અનિવાર્ય હોઈ શકતાવ્ય છે.

x

x

x

વસન્ત

વૈશાખ, ૧૯૭૩

સહી/ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

x

x

x

રાજ્યકારભારની ક્ષણિક મ્હોટાઈ નહિં પણ મનુષ્ય
હૃદયના સનાતન ભાવો એમનો (પ્રો. એમનનો) વિષય છે.

x

x

x

આ ગ્રન્થમાં ‘ પુરુષ અને પ્રકૃતિ ’ એ પ્રકરણ ધાંપત્ય-
ની ભાવના સુંદર રીતે વર્ણવે છે. સ્નેહ થયા પહેલાં જીવન
નહોતું, પણ પછીથી જ વસ્તુતઃ જીવન થાય છે.

x

x

x

આખી કથામાં કોમળ ભાવોને આવરી લેતી પ્રકૃતિ
છે. જ્યારે આર્યાવર્ત બહુ વસેલો ન્હોતો ત્યારે જેવી વનઝી
ખીસેલી હતી અને કુદરતના અંકમાં મનુષ્યોનો ઉછેર થતો
હતો, તેવું વર્ણન મનોરમ રીતે આ ગ્રન્થમાં છે. સંસ્કૃત
કથાઓનો દેહ અને આત્મા સ્પષ્ટતઃ આમાં દેખાય છે.

રા. રા. સાકરસાલનું જાપાન્તર રસિક છે. સંસ્કૃતમય
જાપાને બદલે સાદી છતાં સરેકારી જાણ એમણે વાપરી છે.
પ્રો. એમનના સર્વે ગ્રન્થો ગુજરાતીમાં જિતારી તેઓ એક
નવો અંશ ઉમેરશે એવી આશા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના આ
પ્રદેશમાં નિમગ્ન થએલો લેખકવર્મ ગુજરાતમાં નથી, બંગાળા-

માં છે. આ મન્થમાળાના પ્રકાશનથી નવીન લેખકવર્ગ એ કવિત્વથી અતુપ્રેરિત થશે તો લાભ જેવો તેવો નથી.

પ્રો. બેઠનના મન્થોથી આપણો ઍન્સુએટ વર્ગ ખુબ પરિચિત નથી. પણ રા. રા. સાકરલાલનાં ભાષાન્તરોથી મૂળ મન્થો વાંચવા પણ અનેક જાણુને શક્તિ થશે.

નવજીવન
મે, ૧૯૧૭

સહી/ રણજિતરામ વાવાભાઈ

મિ. બેઠનની એક ન્હાની પણ સુંદર વાર્તાનો 'નીલ-તેની' એવા રમ્ય નામવાળો આ અનુવાદ છે. મૂળ પુસ્તક જેમ સુંદર અને રસિક છે તેમ આ અનુવાદ પણ અતુપ્રમ અને લાલિત્યવાળો છે. તેની ભાષા-શૈલી સરલ અને ગૌરવભરી છે. તે મૂળનું સુંદર પ્રતિબિંબ રજુ કરે છે.....તે વાંચતાં આપણે સૌન્દર્યભરી અને રસપૂર્ણ એવી સ્નેહની કથનામય સૃષ્ટિમાં વિચરતા હોઈએ એવો અલૌકિક આનંદ અનુભવીએ છીએ...અનુવાદક કહે છે તેમ ખરેખર તે 'એક ન્હાનકડું મધ કાવ્ય' છે: એટલું તે ભાવપૂર્ણ અને મનોરમ છે.

બુદ્ધિપ્રકાશ
એપ્રિલ, ૧૯૧૭

સહી/ હીરાલાલ ત્રી. પારેખ

ભાષાન્તર ધણું જ સુંદર થયું છે. ભાષા પ્રાદ તેમ જ આકર્ષક છે. મૂળની સુંદરતા જળવવાનો ભાષાન્તરકારે ઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે, અને અમારે કહેવું જોઈએ કે તેમાં તેમણે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. ઉક્ત પુસ્તક વાંચવાની અમારા સર્વ વાચકોને અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

૨૫-૭-૧૯૧૭

હિન્દુસ્થાન

Another of Prof. Bain's attractive stories has been translated by Mr. Dave. Like his former translation this one too preserves the flavour of the original.....

MODERN REVIEW

Sd/ K. M. Jhaveri

June, 1917

x x x 'નીલનેલી' તેમના જ 'અનંમમરમ' જેવું સર્વાંગસુંદર ભાષાન્તર છે. નામ પણ ખુબીદાર પાડ્યું છે...વાત કાંઈકે રૂપક જેવી જણાય છે.

જૂન, ૧૯૧૭

સાહિત્ય

